

914.97

K947z

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

914.97

K947z

1307
ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА ВІБЛІОТЕКА. Ч. 106—107.

Відповідає за редакцію: Володимир Гнатюк.

Софрон Круть.

ЗАПИСКИ УКРАЇНЦЯ

з побуту між полудневими Славянами.

ЛЬВІВ, 1905.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Бедиарекого.

СТАТУТНО ЗАКОНА ВЪВЕДЕНИЯ № 108 1871
ДЪЛЖНОСТ НА ПЪРВОТО СЪДИЯ

Съден Кръг

ЗАПИСКИ УЧЕНИЦИ

С ПОДАТЪ МИР ПОДЪСЪДИЯ СЪДИЯ

1871

ВЪВЕДЕНИЯ ЗАКОНА ЗА ПЪРВОТО СЪДИЯ
ДЪЛЖНОСТ НА ПЪРВОТО СЪДИЯ

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА. Ч. 106—107.

Відповідає за редакцію: Володимир Гнатюк.

Софрон Круть.

ЗАПИСКИ УКРАЇНЦЯ

ПОБУТУ МІЖ ПОЛУДНЕВИМИ СЛАВЯНАМИ.

Med. univ. DR. J. TURYN

WIEN

XVII Gersthoferstrasse 123
У ЛЬВОВІ, 1905.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

914.97

K.947z

Від редакції.

Хоча доля не мало кидас наших Українців по всім усядам, то про те дорожних та побутових записок про сторонні краї й народи на українській мові дуже не багато. І всякому, хто знав педагогічне і загалом культурне значінє таких записок у иньших літературах, приходить ся дуже жалкувати, що у наших земляків здавна так мало було охоти ділити ся своїми вражіннями і спостереженнями з ширшою громадою. Цевно, вина тут у значній мірі й нашого нерозвиненого книжного діла, яке доси не мало спромоги публікувати такі писаня, так що й ті невеличкі проби мемуарної та подорожницької літератури, які у нас були доси (з виемком хіба записок д-ра Ярослава Окуневського) або лежать у рукописах, або пропадають у фелетонах що-

II

денних газет та в старих річниках давнійших часописей, що давно зробилися бібліографічною рідкістю.

З того бібліотечного пилу хочемо отсе видобути одного письменника, що на коротеньку хвилю, 1878—79 року, блиснув був у нашім письменстві, подав своїми писаннями дуже гарні надії, і потім, вернувши ся до Росії, потонув у темних хвилях російського життя і вмер для нашого письменства. Софрон Круть (псевдонім) належав до тої немалочисленної громадки Українців, що в половині 70-их років минулого віку під гомін герцоґовинського повстання, а далі сербо-турецької війни схопила ся бігти на поміч „братам Славянам“ і 1878 р. вертала з тої війни богата досьвідами, спостереженнями та розчарованиями. Та коли иньші (ось прим. покійний поет та етноґраф Іван Манджура) ховали свої досьвіди та розчарования в глибокій душі, Софрон Круть, пробуваючи по повероті з війни довший час у Відні, вхопив за перо, щоб поділити ся з українською громадою своїми вражіннями.

Доля судила, що одиноке українське виданє, до якого тоді міг звернути ся Софрон Круть зі своїми працями, був видаваний під редакцією М. Павлика „Громадськиј Друг“, що швидко мусїв докін-

чувати своє недовге існуванє під псевдонімами „Дзвін“ і „Молот“. Тут була надрукована його статя „Війна Славян з Турками“, а також його огляд статистики Сербії по сьвіжо виданій тоді книжці Мілічевича „Кнежевина Сербія“. Та се була лише частина того, що д. Круть написав або розпочав писати в ту пору. В редакційній теці „Громадського Друга“ лишили ся спомини „Чорногорці в Герцоговині“, на жаль не скінчені, далі переклад дуже інтересної політичної брошури Светозара Марковича „Сербія на истоку“ з просторим переднім словом перекладача, прегарний уступ його дорожних записок „У Люблянї“ і ще деякі дрібнійші праці та уривки. Коли розбило ся видавництво д. Павлика і сам він виїхав до Швайцарії, я дав записки про війну в Герцоговині до „Правди“ 1880 р., а передмову до перекладу Марковича і нарис „У Люблянї“ до „Сьвіта“ 1881 р.

Маючи те переконанє, що праці д. С. Крутя і з огляду на свої теми — всі вони відносять ся до побуту південних Славян — і з огляду на свою не малу літературну вартість не перестаріли й доси і можуть служити корисною лектурою і для теперішнього покоління, поминаючи вже їх історичний інтерес як документів до пси-

IV

хольогії тих українських добровольців, що бігли за Дунай брати участь у „війні за волю“, хоч і знали, що перед ними була далеко більша і тяжша війна за волю в ріднім краю,— ми постановили подати в книжочках „Укр.-руської Видавничої Спільки“ всі праці Софрона Крутя, як ті, що були друковані, так і ті, що доси лежать у рукописі. Буде се інтересна памятка одного з поривів української душі на ширший світ, та заразом акт пієтизму для письменника, що подавав а не справдив гарні надії, літературна спадщина Софрона Крутя.

Ів. Франко.

Чорногорці в Герцоговині.

Записки українського добровольця в Герцоговині.

В 1876 році я був охотником у Сербії під командою генерала Алїмпіча. Стояли ми з того боку Дрїни, в Босні. У мене був батальонним командиром один Чорногорець, Іванович, чоловічина добрий, відважний і не дурний. Балакаючи часто з ним я чув від нього про одного Малоруса, що до початку сербської війни разом із ним був у Герцоговині і воював там, а тепер був десь у Сербії. Я бажав чути про нього що небудь більше і кожний раз просив Івановича розказувати мені про Герцоговину і про Малоруса, якого він раз у раз вихвалював. Одного разу приходжу я в курїнь до Івановича, а денщик його каже, що „господина командира нема“, пішов до Пая Пушника, майора. Я сїв ждати. Через кілька часу Марко, малий, лїт 15 Чорногорець, що все був

із Івановичом, начеб його адютант, увійшов у курінь і поздоровкавшись зо мною, каже: „Господин Степа (Івановича звали Степаном) іде і веде з собою Малоруса.“

— Якого Малоруса? — питаю я.

— Оног істог окоме он говорію вама, што біо у Ерцоговині.“ Марко тавож воював у Герцоговині і знав Малоруса.

Я вийшов із куріня. Справді Іванович ішов із якимсь молодим чоловіком, середнього зросту, з великою бородою; він був одягнений на половину в сербське, на половину чорногорське і вів на повіді невеличкого вороного коня. Іванович познайомив нас. Малорус не дуже прихильно здоровкав ся зо мною, здавало ся, він був далеко радіщий, побачивши Марка.

— „Скажи, Стево, своїм, щоб розсїдлали коня та дали йому попоїсти“. А сам Малорус розліг ся на сїні.

— Втомились? — спитав я його.

— Ба ні, не дуже. А що тут у вас робить ся? — спитав він Івановича і не чекаючи відповіді запитав дальше: „Алімпіч ваш ні к чорту не гідний?“

— Ні к чорту! — відповів Іванович, стискаючи ще раз руку Малорусові.

Чудний сей і Іванович був. Кілько я не говорив із ним про Алімпіча, він усе стояв за нього, хоч видно було, що

й сам не вірить тому, що говорив. Тепер же на radoщах він проговорив ся.

Кільки я не заговорював із Малорусом, він усе якось нехотячи мені відповідав; я вже думав, було, що і не поговорюю із ним по людськи; але ні, через кілька днів, роздививши мене, він почав охитнійше говорити.

— Чого вас звуть Малорусом? — спитав я його разом.

— А чорт їх знає. Прозвали так у Герцоґовині, то старі знайомі так і звуть.

Через місяць я добре здружив ся з Малорусом. Раз розпитуючи його про Герцоґовину, він мені сказав: „Коли вже вам так хочеть ся знати, що я там бачив, то я дам вам свої записки. Я їх писав в часи, коли нічого не було робити. Правда, що там не все записано, але все більш узнаете, ніж оце я вам розкажую, бо всього так не розкажеш.“

Справді, через день чи два він приніс мені свої записки, написані то оловцем, то пером на ріжних аркушах паперу нашою мовою. 2 вересня наше військо перебралось на сей бік Дріни, а днів кілька після сього Малорус поїхав від нас. Він удавав себе дописником якогось листа, але тільки для того, щоб йому було „вільніше воювати“, як він сам казав. Поба-

чившиж, що на Дрині ніякої роботи більш не буде, він сів на свого коня і подав ся на Явір на полудень границі сербської, де військо сербське стояло против Нового-Базару. Записки його зістались у мене.

В січню вже 1877 р. я зустрів ся з Малорусом у Бельграді. Він мав виїздити; був сердитий чогось і на мої питаля, що зробити з його записками, він мені відповів: „Хоч спаліть про мене!“

Пройшло більш року, а за Малоруса я ніде нічого не чую. Вважаючи ж, що спаливши його записки, я не зроблю ніякої користі ні йому, ні громаді, я беру сьмілість видати їх, щоб громада хоч трохи впізналась із повстанєм у Герцоговині 1875—76 рр. Не знаю, чи задумає коли небудь Малорус написати в друге про своє воюванє докладнійше, чи ні, я видаю записки його і думаю, що він не буде сердитись на мене за сев.

Поправок я не робив майже ніяких, хиба тільки денедє підрівнав мову, бо записки писались не для друку, але для себе тільки та знайомих, а подекуди вставив сам, що чув із його уст, та в записках не знайшов.

Софрон Круть.

I.

В Черногорі.

В оден ясний, теплий день із початку вересня 1875 р. я з кількома товаришами піднімав ся з Різано в Черногору. Різано, маленький городок на березі Боко-ді катарського залива. Сотня-дві хат прилипли по горі, починаючи від самої води. По середині сього маленького городка майдан, до половини виложений камінями, а на йому висока щогла; на вкруги хати на двох поверхах із крамницями та шинками в низу. Коли чоловік хоче пообідати або повечеряти в сїм городі, мусить наперед сказати комунєбудь зготувати, бо інакше нїде й не з'їсть нічого. Найбільше сей город торгує вином, горілкою (ракія) та солею з Герцоґовинцями і Черногорцями.

Щоб йти в Черногору, треба з Різано зразу піднімати ся на високу, круту гору, що стїною відгороджує сю сотню хат від остальної землі. Дорога змією крутить ся по горі і чим дальше в гору, тим прикрійша стає. Всі, шестеро нас чоловіка, були незвичні до гір, та ще до того ми йшли в чоботях. Мені здавалось, зроби я ще кілька ступнів, груди ро-

зірвуть ся; кров, наче молотками била в висках; не ставало чим дихати; спеки не могло бути гіршою і в самому пеклі. Через кожних 5—10 хвилин ми зупинялись і віддыхали. Але відморившись не в співали зробити 10—20 ступінів, як знов починала ся стукітня в висках.

За те-ж яка була радість, як за дві годині ми дібрались на самий верх гори і сіли віддыхати добре. Мало не під самими нашими ногами, далеко в низу, край моря, весь вкритий зеленими садами, і тільки де-не-де біліє хатка, виглядаючи зза зеленого листя; кусок синього моря, одгорожений високими, знизу зеленими, а в горі сірими горами, а ще дальше безкрає, тихе, мов зеркало, море, ні хвилинки на йому. А далеко, далеко, де воно сходить ся з голубим небом, щось біліє. Вглядаєш ся і не знаєш: чи парув, чи хмарка закамєнїла, не ширить ся, а стоїть, відбиваючись у спокійній воді.

З-заду ж, на скілько сягає око, скрізь сірий камінь, голі гори, ні деревця, ні трави на них. Здаєть ся сильний багатир вивернув се побите каміня з дна моря і накидав високі до неба купи. Бо й справді вони чудні. Ніде ти не побачиш, щоб гора була рівна, або вкрита лісом, чи травою, а скрізь побите, порецане,

наче не один великий камінь, а окреме невелике каміня накидане одне на друге. До чорногорської границі прокладена гарна дорога; далше ж, у Чорногорі тільки й бачиш виховзане ногами місце — то б то дорога. По сьому можна зараз взнати границю, хоча на ній й не манячівби поставлений сторчом камінь, у метр заввишки.

В вечер того ж дня ми були в Унаці, в Чорногорі, в граовському племені. Унац лежить із південного краю граовського поля, обгороженого з усіх боків високими горами; в йому хат 15—20, не більше. Хати стоять осібно одна від другої; нема ні коло одної двора, або якого иньшого побічного будованя, — достоту коршми на степу. Та воно так й є: всі господарі тих хат мають іще свої хати далше під горами, де у них і все господарство; туг же мають хату для того, щоб держати шинок і разом із ним невеличкий крам. Крім шинкарів у сьому місці в той час, як я прийшов, жив воввода Петро Вукотич, тесть чорногорського князя, граовський воввода Дакич, доктор Дальматинець, Мусіч, комісар, що видавав хліб втіклим селянам із Герцоговини, — а більше нікого. З останніми, Мусічом і комісарем, Жоржом, ми спізнались у той таки вечер.

Доктор, чоловік молодий, тонкий, білявий, не вдавав ся в високі розмови і більше жартував. Жорж був чоловік середній, з високим чолом, на якому сиділа „гулюлаха“ над самою лівою бровою, чорними випученими очима, які, здасть ся, не знали що то мигати. З сям комісаром я балакав багато, раз тому, що його я більше розумів, ніж кого иньшого, тай він був охочий до розмови. Вдавав він себе чоловіком ученим, що багато читав і, Господи, як вільнодумним. Треба ще додати, він був Серб, родом із Воїводини і в 1848 р. воював із Уграми.

— Скажіть, будьте ласкаві — спитав я його, як почалось се повстанє в Герцоговині?

— Його Черногорці зробили. Пеко Павлович, от ви його побачите, років сїм гайдамакував по Герцоговині з своїми 40 товаришами. Він усе підбивав і захочував людей до повстаня.

— А князь помагає повстаню? — питаю я його дальше.

— Е ні! князь зовсім не радий, що се повстанє почалось. Він дуже розсердив ся на свого тестя, вєводу Петра, що той разом із Пеком (Павловичом) усьо се робить. Тепер князь і на очі собі не пускає вєводу Петра.

— Чого ж він не рад повстаню? Мабуть же воевода Петро не робить шкоди своєму зятеві?

— Хто його знає, чого йому не подобається се повстанє, тільки звісно те, що він сердитий на воеводу Петра за се повстанє і конфіскував усі маєтки Пека.

— Добре, але може се так робиться для показу? — спитав я Жоржа. Він трохи засмутився і ще пильніше глянув міні в очи.

— Ні, — промовив він — се не жарти, а справді так.

— Так чомже князь не притушить повстаня, коли він його так ненавидить?

— Як же його втушити? Та ви знаєте, колиб про се князь тільки подумав, то в самій Чорногорі запалало би повстаня. Ви не знаєте, як тут нарід охочий до війни. Тут, коли починається війна, то й жінки і діти йдуть на війну.

Кільки не говорив мені Жорж, що князь гвіваєть ся на тестя і Павловича за отсе пиво, але міні все якось не вірилось. Як таки, справді, князь може дозволити на своїй землі робити самовільства, які йому не подобаються! А між тим у Граово всьо робилось для повстаня. Тут була оружниця, де підправлялось старе оруже і лежало нове,

тут були набої; воевода Вукотич посилав прикази в Герцоґовину, що мають робити ватажки і т. д.

Бачучи, що з Жоржа правди не витягнеш, я почав його розпитувати про державне життя Черногорців. Питаю його, чи у них князь самовільний господар, чи в „скупштина“*), що розбирає всякі діла. Жорж мені відмовляє, що у них князь не самовільний господар, і робить все так, як нарід того хоче.

— То якже так можна робити? От хоч би, наприклад, теперішнє повстанє. Нарід хоче війни, а князь її забороняє. Деж тут робота по волі народа?

— Не бійтесь, — відмовляє мені Жорж, — князь дурниці ніколи не зробить. Коли він не воює з Турками, то, значить так і повинно бути. Нарід часто дурний, не розуміє свої користи, а вже князь зробить усьо, як треба.

Що тут казати на таку річ? Князь і несамовільний, робить так, як нарід хоче, а між тим нарід не розуміє своєї користи і князь уже за нього стараєть ся і робить, не взираючи на волю народа.

— Бачте, перше було так, що нарід сам вибирав собі воеводу, а тепер князь

*) Сойм.

назначає, або се все одно, бо князь не назначить того, кого нарід не хоче. До того ж у нас Черногорців такий звичай, що воеводу вибирають усе з одної родини, з якої був старий воевода, з тоїж вибирають і нового, чи його сина, чи брата, чи кого другого, тільки доконечно з тоїж уже сімї.

— Так у вас отже починає заводити ся аристократія?

— Ява там аристократія?! У нас не може бути аристократії. У нас все одно, що воевода, що простий чоловік, ріжницї між нами нема ніякої.

В сей вечір пилось і говорилось дуже багато. В шинок, в якому ми зупинились, посходилоь народу стільки, що ніде було й повернутись. Чим більше пилось, тим більше та більше прославляв Жорж Чорнугору. По його річам виходило, що Черногора дала свободу Сербії і прийде час, що вона освободить усіх Сербів із під чужого ярма. Виходило що Черногора якесь гніздо людей вільних, рівноправних, що ні про що иньше й не дбають, як тільки здобути волю і рівноправність усім, не тільки Сербам, але всім Славянам. Всі, хто тільки був у нашім товаристві, підтакували йому. Склянки на ново наливались вином і „Жівіо

князь“ не переставало розлягатись по нічному затиші.

Я, не знайомий з Чорногорою, і сам почав, було, думати, що тут справді воля і рівноправність така, яка тільки буває в казках. Але на другий день мене те, що я бачив тверезими очима, трохи засмутило і заставило подумати, чи не бреше часом Жорж, вихваляючи так Чорногору?

Дош, що ішов у ночі, прочистив повітря від спеки і всякого смороду; день був ясний, тихий, — так і тягнуло на двір, не хотілось сидіти в хаті. Я вийшов на вулицю, що одна тільки й є в Унаці. Нарід у сьому маленькому місті так і кишив; Герцоґовинці з замотаними в червоні пояси головами вели навючених коней, одні в Приморє (Різано), другі відтіля; жінки й дівчата заходили в крамниці. Чорногорці в своїх чорних шапочках із червоним верхом переходили з одного шинку в другий. Там дівчина п'ятнайцятьлітня несла на плечах пів мішка кокорузи, або в бариллом води йшла від криниці; там біля хати хтось майстрував сідло, а біля нього сиділа баба і „правила“ опанки (постоли). На вулицю ж вийшов і воевода Петро і Дакіч. Вони були одягнені, як і всі иньші Чорногорці: в доламу, що наче овита вузька, на грудях не сходить

ся, з білого сукна; під нею джамадан, камізелька з червоного сукна вигафтована зверху золотом; у коротких до колін штанах, гатах із синього сукна; по доламі шовковий великий пояс різних кольорів пристягував келан або сїлав, в якому стреміли пістолі; на голові звичайна чорногорська шапочка (низенька, кругла, з боків чорна, зверху червона і по червоному золоте півкружало, а на ньому букви „Н. І.“ (Никола Први). У воевод була тільки та відміна в одежі від иньших Чорногорців, що на ногах замість опанок, були чоботи з високими холявами і одежа була дорога.

Воеводи почали прохожувати ся по вулиці, за ними за ступнів п'ять із заду йшов адютант воеводи Петра, його племянник, що опріч долами мав на плечах якийсь червоний, гафтований золотом, кунтуш із відкидними назад руками, короткий тільки до пояса. Нарід, що ходив по вулиці, розступив ся і став на бік. На кождому кроці до воевод підходили Чорногорці і Герцоговинці, щоб поцілувати воеводу в руку, або в скут. Се робить ся так: Герцоговінець або Чорногорець, який хоче поцілувати воеводу, підходить до нього помаленьку, відсовуючи шапку на потилицю і як підійде близько, як на

оден ступінь, раптом подаєть ся вперед, цмокне воеводу в груди і також раптом підскачить. Воевода, коли хоче показати свою ласку, цілує його в голову, але се буває тільки тоді, як сам Черногорець який небудь пан, чи капітан, чи командир. Іноді з таким воевода і заговорить, врешті ж із простими Черногорцями або Герцоговцями воевода не тільки не говорить, але й не дивить ся на них... Воно, правда, не Бог зна що, ся церемонія, але межі рівньою її, здаєть ся, не повинно би бути Інші люди; що не підходили цілувати воевод, кождий раз, як він наближував ся до них, здїмали шапки і стояли гологолов. Жінки не сьміли підходити цілувати воевод.

В Унаці ми простояли два дні; треба було зробити опанки і ту одежу, що була непотрібна, відіслати в Катаро до одного знайомого. Мої товариші забрали рушницї з магазину, вичистили їх і на третій день у ранці ми могли йти. Господар шинка, в якому ми стояли, Яво Ковачевич взяв у нас за два обїди, три вечері і одно сніданє з кождого по 40 цванцигів (37 кр.), у пять раз дорожше дійсної ціни!

Маючи виходити в Герцоговину, ми зайшли до воеводи Петра вклонити ся на прощанє. Він закликав нас у свою хату

і зараз відіслав вартівника, що стояв біля його дверей та зачинив за нами двері. Кімната, в яку ми ввійшли, була дуже проста: долівка була вистелена плоским камінем, ліворуч, під стіною, стояло ліжко з мохнатою поватяною ковдрою, зім'яте, під вікном на супротив дверей стояв нескусо стесаний стіл, у передньому кутку висіли звязані мотузочком дві довгі пляшечки з білого скла, одна була налята до половини чимсь жовтим.

Воевода стояв перед нами біля стола і говорив. Він чоловік високого росту, широкоплечий, чорний, з високим чолом і чорними, розумними огненими очами. Чорні, довгі вуси падають аж на груди. Йому вже давно перейшло за 50, а в волосою ні одної сивої волосини; лице, здорового цвіту, загоріле, повне. Говорить він дуже добре і за словом у кишеню не лазить. Перш усього він нам подякував, що ми прийшли бороти ся за таке сьвяте діло, як добування волі підгнетеному народови, вказав, що пора-б уже всім Слав'янам спізнати оден другого і з'єднати ся, але се не може бути, доки хоч один нарід буде під гнетом другого. Затим він снятав нас, куди ми хочемо йти. Ми сказали, що до Пека Павловича.

— Я вам не равав би йти до нього, а ще з самого першу. Пеко, як вук (вовк) перебігав з одного місця на друге. Та тепер, я й не знаю, де він. Він пішов до Клека і чутки про нього нема.

— Йдїть лїпше до воеводи, попа Богдана Зїмонїча; він стоїть недалечко відсїля і добре вас привитає.

— Та нам усе одно, — промовив хтось із нас.

— По дорозї і як там будете, ви багато не церемоньтесь, а як захочеть ся вам їсти, то берїть першого барана, чи вівцю, що на очи попаде, і сьміливо рїжте.

Поговоривши ще кілька рїчей ми вклонились і вийшли. Нам дали поводаря, але він почав направляти свою рушницю, а ми пішли вперед по полю.

Граовське поле доволї велике, але рїдко де зоране, бїльше дике, всїяне дрібним камїнем і з троха вкрите травою. На північно-західній сторонї воно потрохи піднімасть ся і вдаєть ся між гори, густо вкритї лїсом; в сїй частинї поле поросло лїщиною і чагарником; подекуда манячить і дубчак.

Зайшовши по дорїжцї в чагарник ми заблудили, дорїжка щезла з перед нїг і ми стояли в корчах, не знаючи куди йти. Не вважаючи на се ми пішли в перед

і вийшли на невеличку прогалину. В кінці її під невеликим дубчаком розсіла ся ціла сім'я і розклала вогонь. Старий дідуга з обмотаною червоним поясом головою сидів біля вогню в одних штанах і долами, без сорочки, коло нього сиділо п'ятеро дітей, мало-мало не голих в якихсь ганчірках на тїлі, молода ще молодиця сиділа на стороні і латала якесь шматя. Нас вони не запримітили і кождий робив своє діло: діти грались, підкидали гиячки в огонь, дід смоктав люльку і дивив ся в огонь. Ми спитали про дорогу. Всі сполошились, тільки оден дід стиха обернув до нас голову, підвів червоні очі, глянув і знов приняв ся пакати люльку. Молодиця зразу не второпала, чого нам треба, але ми їй розтолкували і вона вказала дорогу. Блукаючи поміж корчами, поки вийшли на дорогу, нам попалося більш десятка таких сімей; все діти, жінки та діти і ні одного зрелого парубка. Сє були все сімї Герцоговинців, що покидали свої хати і втікали сюди. Чорногорський уряд видавав їм на кожду голову 2 фунти кукурузи — і більш нічого. Поки літо їм іще сяк-так, жити можна, а що вони робити муть, як прийдуть голоди, та впаде сніг? З початку сї сімї якось перебивались, у декого були вівці, кози,

які вони втікаючи забрали з собою, а після я бачив то й знаю, у них був голодний тиф від одної кукурузи. Ну, та про се я скажу дещо після, як дійде до того річ.

Вибрались ми на дорогу, але се була не та, котрої ми шукали. Ми замірялись йти до попа Зімоніча, а ся дорога йшла в Зубці, де стояв воевода піп Міня. Ми постояли, поміркували: чи йти назад, чи вперед. А дальше рішили: хіба не все одно; коли на сю дорогу вийшли, то ходім до попа Міні.

Місця в сїм краю не такі, як там, де ми йшли від Різано. Там камінь і тільки денеде росте деревце, розриваючи на куски камінь, із під якого воно пробиваєть ся; а тут скрізь трава та дерево. Дорога навіть не така камяна, на ній доволі часто попадаєть ся правдива, м'ягка земля або пісок. Дорога йде хоча й по горах, але нїде не піднімаєть ся і не спускаєть ся круто. Гірш усього нам допікало, що нїде не було води. Навіть біля двох хаток, які ми надибали, не можна було й дістати. Тут нас дігнав поводитор; він думав уже, що ми десь пропали. Від нього ми почули, що води раньше „Бегова корита“, на самій чорногорській границі, ми не найдемо. Прийшлось терпіти.

II.

„Богове корито“.

На самій границі Чорногора і Герцоговини стоїть Біла гора; вона своїми вітями, вкритими високим старим лісом, сягає далеко, заходить у Чорногору, Герцоговину і Боку. Між двома такими вітями, що йдуть від головного верха, мов два мохнаті пальці, стоїть криниця, видобана в камені. Вода в ній не бе жерелом із низу, але тонкою річечкою втікає з під землі, з боку в криницю. Біля неї деревяне корито для водопою, на вкруги вимощене каменям і довкола обгороджене невисокою кам'яною стіною, що місцями порозвалювалась і камінь з неї валяється по майдані. Коло криниці ростуть високі буки й тїню своєю закривають її і прогалину коло неї від сонця. Тут як раз границя Чорногора і Герцоговини. По той бік живе племя Коріничане, Серби потурнаки, великі юнаки, але ніколи не б'ють ся ні з Чорногорцями, ні з християнами Герцоговинцями. Як же требінський баша нажене їх на війну, то вони все старають ся так стріляти, щоб нікого не вбити і яко мога визволять ся від війни і все не тому, щоби боялись воювати, а не

хочуть бити ся з людьми, яких вони кладуть своїми братами, хоча й иньшої віри. Раз підчас повстаня Луки Вукаловича було так: Коріничан післано бити ся з Лукою, що тільки з кількома десятками товаришів засїв на Білій горі і побудував шанці. Коріничан було кілька сотень і водив їх баша. Луці тут був би й кінець, бо й набоїв не ставало і їсти нічого не було; коли осе Коріничани, порадившись між собою, вернулись від самих шанців, ні разу не вистріливши. А все ж вони не які-такі юнаки і спитай якого хочеш Чорногорця про Коріничан, він скаже: „Бога ми, су юнаці боли од нас“, між тим Чорногорець кладе себе юнаком, від якого лїпшого не знайдеш у світі.

На час теперішнього повстаня Коріничане з повстанцями „уватили вјеру“, т. є. заприсягли одні другим, що їх ніхто з повстанців не займати ме і вони нікого; повстанці ще пообіцялись навіть не проходити через їх землі. Сей договір дуже був важний для повстаня, а то ось ізза чого. В Герцоґовинї повстали такі племена: Невесїнці, Гатчане, Піва, Дробняки, Баняни. Сї всі племена живуть на північно-західній стороні Чорногори. А межи тими і другими племенами живуть Коріничане. Тепер, щоби пройти з Банян у Зубці, треба

йти або біля Білеча, де багато всяких кул (невеликі твердині), або через Чорногору, але щоб іти через неї, треба проходити через Білу гору коло Бегового корита, а тут сидять Коріничани, що як захотіли би, моглиб поставити шанці на Білій горі у пригідному місці і ні один „ушаш“ не пройшов би з Банян у Зубці, а йти коло Білеча так само трудно як булоб і тут. Тепер же, через те, що одні другим присягу дали, „ушаші“ вільно могли йти через Чорногору, а потому попри Бегове корито в Зубці і Шуму.

Перед тим, як ми мали проходити в Зубці коло Бегова корита, найдено двох убитих Чорногорців і думка була, що се вчинили Коріничане, а ще нічого не було звісно і через се наш поводитор для більшої безпеки взяв якогось хлопця з близького села, щоб той провів нас не прямою дорогою, яка тут була, а другою, безпечнійшою. Опісля я взяв, що вбиті Чорногорці хотіли було вкрасти кілька баранів у Коріничан і за се добули таку плату.

Царубчак Герцоґовинець, що ішов з нами, був весела людина і відважний. Він розказував нам, де тут і коли били ся Герцоґовинці з Турками, де кого поховано і т. д. Але нам було не до його

балаканя. Ми тепер ішли перший раз в „опанках“, ноги не звикли до тонкої підошви, — то каміня різало і пекло. Один із наших товаришів хотів було зістатись на дорозі, не міг іти далше, але всі ми не хотіли сього дозволити, бо ще сьогодні, пови нога утомлена і горяча, не так болить підошва, а опісля, відпочивши, чоловік не може і звестись на ноги, не то що йти.

З усього балаканя з парубчаком я тільки не забув, як вони виміряють, котра гора висша. Щоби спізнати, на приклад, чи висша Біла гора від Ловчина*), чи ні, Герцоговинець вилазить на самий верх Білої гори, бере рушницю і вкладає в дуло круглу, невеличку кулю, що входила-б туди вільно і цілить ся на самий вершок Ловчина. Куля, очевидно сама викотить ся з дула. А як так робити на Ловчині і цілити ся на Білу гору, то куля не викотить ся, вістанеть ся в дулі. Так то вони знають, що Біла гора висша від Ловчина.

Над вечір прийшли ми в зубацьке поле; воно ще більше диве, ніж граовське. Ніде не видно, щоб було оране або копане.

*) Гора між морем і Цетінем; із її верху в ясний тихий день видно Італію.

Дрібне каміня, наче нарочно побите валяється купами то сям, то там; невисока трава чагарник і навкруги високі, сірі, кам'яні гори.

Сонце вже сїдало і тільки верх гір жеврів із тамтого боку поля. Кругом ні душі. Наш поводитор і парубчак не знали, де стоїть піп Міня; вони почали поглядати кругом, чи нема де живої душі, щоби спитати за військо. Через кілька хвилин вони впялили очі на одно місце і почали гукати: „А ко си там на брду*)?“

Що я не силувався що-небудь углядіти на тому місці, куда вони гукали, — не бачив нічого. Коли осе дійшло до нас, але так тихо, наче шептало: „А ко сте ви?“

„Де стоїть піп Міня, де?!“ — крикнув із усеї сили наш поводитор.

„Там біля церкви візьми на лїво!“ — дійшло до нас.

Ми пішли в перед, але ніде ніякої церкви не було видно. Сонце вже сїло; ми зайшли в дрібний чагарник і не знали, що нам робити. Наш поводитор уже гукав і стріляв, та ні звідкіля не одкликнулось.

Постоявши трохи на одному місці, ми пішли навманя, щоб дібрати ся хоч

*) Брдо — гора.

в якенєбудь село. Ніч була ясна, до тогож іще сьвітив молодик. Перебераючись між кущами ми надібали якогось чоловіка з рушницею.

— „Ко сте ви?“ — кривнув він нам.

— „Христяне!“ — відповіли ми.

Се був один „усташ“ із війська попа Мінї, якого післано було роздивити ся, що то гукає в полі.

— „Так чом же ви не відкликались, коли чули, що ми гукаємо? — спитав встрічного наш поводитор.

— „Та ми не знали, хто гукає. Деякі й хотіли було окликнути ся, та воевода заборонив“.

Піп Міня стояв у селї Коньському, недалеко від того місця, де ми спіткали „усташа“.

Я і не запримітив, як ми завернувши з за одного високого каміня, стали перед хатою. На порозї стояв високий чоловік і щось говорив стиха. Перед ним стояло чоловіка двацять із рушницями і слухали. Як скоро вони нас запримітили, той, що стояв на порозї, замовк, а інші стали на бік. Наш поводитор сказав, що се сам воевода піп Міня. Ми вклонились,

— „Я радий, брачо, що ви прийшли воювати за таке велике, сьвяте діло“ — сказав піп Міня. — Я не міг добре доди-

вити ся, яке в нього лице, а голос його мені дуже не вподобав ся.

— Не знаю й сам, куди вас помістити на квартиру: в таборі стояти вам не приходить ся, бо там із голоду помрете... Не знаю, як тут бути...“ говорив воевода таким голосом, що аби тільки сказати, а там, як буде, то буде, а мені все одно.

Тут не підійшов, а підповз, як учена собака, до нього якийсь Чорногорець, зсунув на потилицю шапку і почав щось шептати.

— „Добре, добре“, — промовив голосно воевода. „От ідїть за ним. Ви будете жити разом із моїми офіцерами...“ Воевода обернув ся і хотїв увійти в хату. Один із товаришів попросив, чи нема часом води напiti ся. Воевода звелїв дати нам води. З хати вийшов не високий чоловічок у чорногорській одежі, з русявою бородою і винїс у невеличкому „бокалі“ (гличик) воду. Перейшовши в третї руки бокал був уже порожний. Хто не пив, попросив іще води; Йованович, секретарь воеводи, що виносив воду, наморщив ся, але винїс. Ще не напились усі і знов попросили. Йованович насупив ся і почав казати, що води у них мало, що її привозять іздалека,

але се не помогло, і ми напосіли, щоби ще винїс.

Хата, в якій жили офіцари попа Мінї була тутже, кілька ступінїв. Сїньми вона роздїлялась на дві половини. На лїворуч був розвалений плетїнь і за ним видко було огонь, на якому щось варилось у великому казанї; там сидїв слїпий на одно око кухарь попа Мінї, і ще кілька чоловіка. Стелї в сїй половинї не було. Огонь горїв посеред хати і дим виходив через стрїху і двері. Друга половина була відгороджена стїною і в нїй двері. В кімнат проти дверей був глиняний комин і під ним горіло кілька полїняк. Диму була повна хата; він хмарою стояв по під стелею, їв очи і не давав дихати. Ввійшовши в хату ми так і повалились на долівку, услану соломою. В хатї не було нікого. Офіцар Вербїца, що привїв нас, зараз таки вийшов. Сидячи ми поскидали все непотрїбне з себе і простяглись. Утома заглушала голод і все; хотїло ся спати. Через кілька хвилин прибіг до нас парубок, по одягу на половину Герцоговинець, на половину Нїмець; се був Чех Бронїслав. Він почав говорити, збиваючи до купи слова сербські, чеські і нїмецькі, та так шпарко, що було трудно і вислїдити, що він говорить. Накладавши до біса

слів, Броніслав вибіг із хати. За кілька хвилин знов ускочив і, озирнувшись навкруги, винав із під поли сухарі і дав нам по одному наказавши, щоб ми нікому не казали, хто нам дав.

Крізь сон я чув, як прийшов Вербіца і звелів Броніславови пекти нам половину баранячого задка на вечеру та як прийшов якийсь кривий піп і ліг на ліжку, що стояло коло дверей. Ледви не ледви все втихомирилось і можна було спокійно заснути.

ІІІ.

Піп Міня.

На другий день я прокинув ся пізнійше всіх; з моїх товаришів хто сидів, і хто лежав і курив.

— А ну, ну, встань на ноги, — сказав мені Микола Дальматинець, що служив у Росії, чоловік уже літ під сорок.

— Чого ж його вставати? — спитав я.

— Та так, тільки встань; побачим, чи встоїш на ногах.

Я підняв ся, хитнув ся, але встояв. Всі дивились.

— Ану пройдишь по хаті! — Я пройшов кілька ступінів; підшви горіли, наче я йшов по вуглях.

— Ну, ти видержиш! — сказав мені Микола, як я вже сів на своє місце.

— Хиба що? — спитав я, все ще не знаючи, до чого йде річ.

— Ми всі вставали на ноги, та не можемо встояти, підшви горять.

— Та і в мене ж горять, — промовив я.

— Мають менше, ніж у нас, коли зміг пройти по хаті.

Цілий сей день ми не відходили від хати далеко, не мали сили.

Піп Міня держав себе, наче би він був справдішний генерал: мав коло дверей вартівника, що не пускав кожного в хату, а перш викликав Йовановича, писаря або Вербіцу, і вже коли вони дозволять, чоловік міг вступити до попа Міні.

Тільки після полудня Міня вийшов на двір і сівши в холодку на камені почав говорити з „главарями“ (старшиною). Тепер я міг добре до нього придивитись. Росту він був вище середнього, повний, лице товсте, очі маленькі на силу виглядали з-за сала, вуси чорні, короткі. У всьому його обличчю проглядала тупість, злість і лїнь.

Вовода Міня був Черногорець і тепер управляв Зубчанами. Се трохи здасть ся чудно тому, хто хоч що небудь чув про Герцоговину; у Герцоговинців в звичай вибрати самим свого вовводу і ніколи ще не бувало, щоб чоловік зовсім чужий, от як під Міня, Черногорець, був вовводою. Се справді чудно і дуже важне діло, коли взяти в обзир ті думки, які сидять у головах людей, що не знають близько Чорногори і Герцоговини. Те, що я тепер буду говорити, я спізнав не зразу, а пройшло доволі часу і праці, поки я dokonав ся, як живуть між собою Черногорці і Герцоговинці.

Гляди на Черногорців і Герцоговинців, коли вони зйдуть ся до купи та ще в такий час, як повстане і почнуть балакати про бійки з Турками, де згодніще засісти в шанець, та як і з якого боку на них вдарити, здасть ся, зійшлись до купи рідні брати і радять ся про одне, потрібне для обох діло. Здасть ся сим людям не достає тільки одного — жити в купі одною сімєю. Але роздивившись лїпше, та розпитавши старих людей, коли вони роз'охотять ся балакати і говорити правду, побачиш, що між Черногорцями і Герцоговинцями не дуже то багато любви... Є у Черногорців одна пісня про Петровича

Батрича; сього Батрича піймав Турок Джорович-Осман із Банян. Батрич просить ся у Турка, щоб той пустив його на волю і обіцяє йому дати за се великий викуп. „Справдї хотїв Осман його пустити“, говорить дальше пісня, „чорт приніс Панту од Тупана*). Говорить він Осману: „Ой Турчине Джорович-Османе! Не пускай Петрович-Батрича, що тобі дав нелічено добра; взяв він добро від Турків: що тобі дав сім „джевердарів“²⁾, скинув він їх із Турків; що дав тобі „в’јенце“ і „обоце“³⁾, він полонить наших невісток і поскидає з них „в’јенце“ і „обоце“; що тобі дав Цуцкиню робиню⁴⁾, то він відведе мою дочку і дасть тобі в одкуп; що дав тобі коня вороного, той кінь в родом із Банянів. То ізрече із Тупана Панто, до землі впаде, пушці (рушниці) огонь даде, тай

1) Село на самій теперішній границі Черногори і Герцоговини; половина його в Банянах, половина в Черногорі.

2) Гладка рушниця. Щоб її зробити, треба залізо власти в землю, щоб заржавіло добре, виняти, скувати, знов поломати і закопати в землю. Так робити кілька разів і тоді вже рушниця з такого заліза нестиме кулю, як і теперішня вата. В старі часи вони були дуже дорогі. Тепер виводять ся.

3) жіноцькі закити.

4) Цуци = черногорське племя.

поцілуть Петрович-Батрича посеред паса, „укіде га з гласа“...“ Друга пісня співаєть ся Герцоговинцями — ось із неї одно місце: На Цетині пють молоді Черногорці вино. Між ними „Црногорски кнеже“, а біля нього „попе Црногорче“. Попе Црногорче говорить: „..Чи є такий юнак... щоб пішов у „Баняни равні“ і добув Копривицю Вука, все одно, чи живого, чи мертвого? Дав би йому тисяч дукатів і з голови „калпак“ і „челенку“, з моїх плеч зелену доламу, дав би йому „токи¹⁾ і јачерму“, дав би йому „ковче і чакшире“, дав би йому дві пушки малі (пістолї), що варті сто дукатів; дав би йому меча зеленого; дав би йому „дуга джевердара“. Ніде нема такого юнака, щоб осьмілив ся піти на Копривицю Вука. Але обзиваєть ся невістка чорногорського князя і береть ся добути Вука. Вона пише до нього письма, щоб приїхав кумувати, хрестити дитину. В сей час починають стріляти на Вука. Три рази вистрілили, але його куля не бере. Тоді Вук бачить, до дієть ся, кладе дитину і в подарунок 12 дукатів, виймає

¹⁾ токи = наче панцир: срібні блих, визолочені іноді, нашиті на камізьелку; ковче = пряжки, застязки; чакшире = штани.

шаблю і перерубув попа. Виходить із церкви, на його 30 куль летить, але не бере ні одна. Побивши всіх Вук здоров вертаєть ся до дому.

Мені здаєть ся, що сі пісні найліпше показують, як між собою жили Чорногорці і Герцоговинці в не так стару добу. Той хто думає, що Чорногорці такі Серби, котрі втікли з під турецького ярма і з своїх гір набігали в Туреччину, щоби боронити своїх братів по крові і вірі, дуже обманюєть ся і уривки з пісень, як і я виписав, повинні йому се показати. Чорногорці ніколи не були лицарями волі і ніколи у них не було в голові думки, що треба помогти своїм братам у неволі. Може перше покоління Сербів, поселених у Чорногорі в кінці XV віку, після того як всі сербські землі на південь від Савви і Дунаю до решти підпали турецькому панованю, мали намір мстити Туркам за погибель сербської самостійности, але вже друге покоління сих людей забуло про сей намір, Чорногорці зробили ся розбійниками як і їх сусіди на південь, Альбанці, і грабили в Туреччині не тільки Турків, а й своїх же братів-одновірців, Сербів. Мало того, вони і між собою ніколи не сиділи мирно і племя з племенем так само ворогувало, як і з Турками.

З трийцятих років нашого віку в Чорногорі починає творити ся дежава. Владика (митрополит) Петро II збирає до купи ворогуючі між собою племена Чорногорців і заставляє їх слухати його. Се діло робив він хитро: підкупував старшину племенську, насилав одно або два племена на те, котре йому не покорялось і за який час так їх скрутив, що всі зробились його покірними слугами. Петро II все лишав і тільки невсипущо побивав ся за одною своєю метою: підневолити собі всі чорногорські племена. Він ради сього продав Цісарцям (Австрійцям) два монастирі в Боко-ді-Катаро, кусок землі коло Катаро, политий чорногорською кровю, засіяний кістями і, правда, спроміг ся таки свого. З сього часу розрізнені, одиночні розбійники Чорногорці стають зібрані в одну ватагу і йдуть за своїм ватажком-князем завойовувати куски Туреччини, де живуть Серби-Герцоговинці і підневолювати їх своему князеві. На нещастє Чорногорців і сусідів їх Герцоговинців усі князі, що постають після владика Петра II, Данило, Микола I, люди вельми хитрі і розумні для себе.

Вони так скусно держать у своїх руках Чорногорців, що бідолахи не тільки не думають, що вони у неволі гірш ту-

рецької, а ще й чванять ся: „ми вільні!“ Вони кажуть: „Црногорци од вјека су слободни“. А вся їх слобода в тому, що вони замість харча та всяких иньших податків султану, дають їх свому князеві, що дав їм далеко менше волі, ніж султан своїм Герцоґовинцям.

Може мої земляки не повірять тому, що я розказую і казати муть: „Бреше сякий-такий син! Він сам любить більше безначальство та вільний розбій ніж державний порядок і за те несе таку нісенітницю на Чорногору.“

Охочому так думать нічого не вдієш; я тільки можу сказати, що опріч безначального розбою та самовільства одного чоловіка в їй иньші громадські порядки, що можуть припасти чоловікови, і можна однаково ненавидіти упорядкуване громади з самоволею нічим не обмеженою одного чоловіка, як і безначальний розбій. Хтож не вірить тому, що власне чорногорські господарі так роблять, як я кажу, хай прочитає хоч „Црна Гора“ Дучича, бувшого ректора богословя в Цетині... А впрочім, хай всяк думає, як йому воля, а я поведу розмову дальше.

Убравши Чорногорців у мішок, так що вони більш нічого не знають, як тільки прославляти свого князя, пити за його

адорвля вино і у всьому без одного слова йому покоряться, чорногорські князі таким самим робом прийнялись і за Герцоговинців. На скільки хитро можуть князі робити своє діло, показує моя мова з Жоржем в Унаці. Вони можуть таку ману пустити, що чоловік і справді подумає: тільки й є щастя на світі, що жити під самовільною владою чорногорського князя. Але в Герцоговині чорногорському князеві не так добре везло, як у своїй землі. Герцоговинці бачили, що робилось у Чорногорі і остерегались її; та чорногорські князі були не такі, щоб можна було їх устерегтись! По трохи Герцоговина почала входити в границі Чорногори. Найбільше її відійшло за князя Данила в 1858—9 рр. Тим часом у Герцоговині, в Зубцях проявився розумний, відважний чоловік, Лука Вукалович, що почав дбати, щоб Герцоговину увільнити від турецької управи, але і не підводити її під друге ярмо — чорногорський уряд. Він спромігся свого. Зубці, Баняне, Дробняки, Піва, Єзеря і інші герцоговинські племена перестали платити податок султанові. Вони мусіли держати тільки вартівників (пандурів), щоб не давати волі гайдамакам, чорногорським ускокам. Турецька сила тут виявилась тільки тим, що Турки мали

свої кулі для безпечности і оборони кордону від Чорногорців, коротко сказати, сі племена тільки звались під турецьким урядом.

Лука Вукалович не дуже шанував чорногорського князя і не думав підбивати своїх товаришів іти в підданство до нього. Така поведінка його, звичайне не могла впадобатись князеві, а перетягнути його на свій бік ніяким способом не можна було. Тоді чорногорський князь зробив так: він післав до Луки кілька Чорногорців, щоб вони з ним посварились і його вбили. Лука був дома, в Ублах, у той час, як до нього прийшли зрадники. Почали балакати про се, про те. Лука зараз скликав своїх сусідів і половина Чорногорців уже не бачила своїх хат.

Після сього Вукаловичови прийшло ся втікати з Герцоговини. Запевне, що таких людей між Герцоговинцями не нашлось багато. Старшини їх за гроші, а то й по охоті, зробили ся приятелями чорногорського князя і з усіх сил почали старати ся заохотити своїх одноплемінників стати підданими чорногорського князя. До тогож чорногорський уряд веде своє діло осторожно: той шмат Герцоговини, що одійшов Чорногорі після 1858 р., ще й до сеї пори не платить ніякого податку.

Не вважаючи на все се, Зубчане ще добре памятають про Луку і не дуже то весело поглядають на Чорногору. Як почало ся повстанє 1875 р. у Зубчан не було воеводи. Вони хотіли вибрати за воеводу котрого сина Луки, але вони всі були в Росії. Чекаючи котрого небудь із них Зубчане не вибирали воеводи. Чорногора користуючись сим післала туди попа Міню за воеводу. Воно так було і ліпше, безпечнійше, як над вольнодумними людьми буде свій вірний чоловік. Зубчанам зіставалось на вибір або прийняти попа Міню за воеводу, або прогнати його і підняти ся против Чорногори, що запускала до них свою панську руку. На останнє Зубчане не відважились і прийняли до себе попа Міню. Сей почав тут господарювати, як вовк у кошарі, держав себе наче який справді генерал, не робив нічого, а тільки їв, спав та слухав, як грають і співають „уз гусли“.

Був між Зубчананами оден чоловігач, Зеко з Ів. Він не дуже любив Чорногорців і говорив про них не оглядаючись по боках. Раз як він прийшов у село, де стояв під Міню, воевода звелїв його піймати і засадити під варту. Се було незадовго перед тим, як ми прийшли в Зубці. Зеко сидїв під нами в льоху і ждав над собою

суду. Піп Міня обжаловував його, буцім він переказував Туркам, що робить піп Міня, скільки у нього війська, де стоїть і т. д. На другий чи на третій день нашого приходу до попа Міні мусів зібратись суд. Зійшли ся старшини Зубацькі і кілька Черногорців із медалями; були, значить, уже в бійці і повідрубували кілька турецьких голів. Судії зібрались на невеличку долину коло хати, засмалили свої люльки на довгих чубуках і почали слухати Вербіцу, що обжаловував Зека. Весь гріх його був той, що він прийшовши в село і балакаючи з приятелем спитав його: кільки війська в попа Міні і що він робить. А щоб він балакав із Турками і переказував їм що небудь, сього ніхто не міг посвідчити. Так судії і рішили, що ні за що Зека обвинувачувати, а ліпше післати його на Цетинє до князя, хай князь розбере його вину. По сьомуж самому дїлі приїздив у Зубці і сам воевода Петро Вукотич, випитував Зека і не найшов за ним ніякої вини. Після вже, як я пішов од Попа Міні, він пустив Зека на волю, але в кінці падолиста знов велів його піймати і все дбав про те, щоб його агубити із сьвіта.

В сей час був у Зубчан свій воевода Триєко Вукалович, якийсь далекий родич

Лука. Він усе говорив попу Мінї, щоб пустив Зека, але той не хотів і раз у вечері звелів Черногорцям, що були при ньому, вивести Зека і застрілити. Вукалович почувши про се, побіг на те місце, куди вивели Зека, щоб оборонити його. Але тільки він вказав ся, як задимили ся три рушницї і Зеко повалив ся мертвим. Попа Міню покликав князь до себе на Цетїне, де я в грудню й бачив ся з ним. Він не був під вартою, а жив у Євти слїпого, проти княжої палати, в заївжому дворі на кошт князя; на його ж кошт пив та бенкетував. — Так карає черногорський князь своїх вірних слуг, що убивають у Герцогівинї безневинних людей...

У Мінї я пробув кілька днів. Житє було паршиве і якби не придуркуватий Чех Бронїслав, прийшлось би померти з голоду та смаги, а тільки він, спасибі йому, збавляв від смерти. Давали нам їсти всього раз у день і то недоїдки попа Мінї від обїду. Запевне, тим, що зістанеть ся від одного чоловіка, шестером можна так пожити ся, як собацї мухою. Води нам теж не давали, все казали, що нема. От ми раз вийшли на двір тай ждемо, що привезуть воду. Вербїца теж вийшов.

Привозять воду в мішках*) і складають із коняки.

— Дайте нам води, — просим ми.

— Нема! — відмовляє Вербіца.

— Як нема, коли ось аж три повні мішки.

— Неси, неси, чого став — гукає Вербіца на водовоза.

— Та дайтеж нам води! — говоримо ми впять.

— Нема!

І щож ви думаєте?.. Так таки і не дав!

А то раз піп Міня розщедрив ся. Се було після того, як прийшла звістка, що Пеко побив Турків на Клеку, 50 голов відрубав і у водї потопив силу. Я в той час лежав у хатї, закутав ся своєю червоною ковдрою, щоб не чути як скриплять та пищать гуслі. Всі були на дворі. Коли се чую: на дворі підняв ся івалт — кричать: „Пуцај, пуцај! (стріляй)!“ Я встаю, щоб вийти подивитись, що там робить ся. На дворі тимчасом піднялась така пальба, наче бійка йде з Турком! Я до дверей,

*) Там облуплюють барана так, що знявши шерсть та звязавши з одного кінця, можна в ньому держати все. В таких „мішинах“ держать вино, горівку і возять воду.

звідтіля як вискочить Броніслав, наскочив на мене, збив із ніг, а все кричить: „Пуцай, пуцай! Де моя пушка?^ Бігає по хаті наче скажений.

— Що там таке? — питаю я його.

— Пуцай — кричить Броніслав, бігаючи по хаті.

— Та що таке, куди пуцать? — я вже думав було, чи не напали на нас Турки.

Броніслав найшов таки свою рушницю і вискочив із хати. Я за ним. А на дворі тільки: торох та торох!... Біля хати стоїть Микола.

— Що таке лучилось? — питаю я Миколи.

Прийшло письмо від Пека. Оповідь, що побив Турків. Так піп Міня отсе радуєть ся.

— І все у них так?

— Все. Чи радієть яка, чи горе, або напєть ся вина, — от зараз і стріляють.

Так, кажу, з сеї радости піп Міня розщедрив ся. Як приступив до нього Броніслав, що нам нічого їсти, він і каже: — „Піди в поле і якого найдеш барана, бери і ріж!“ Так він і зробив. Ще й наших кілька пішло з ним. Не вєспіли вони оббілувати того нещасного барана, як прибігає

дівчина, підліток, аж умліває сльозами. Іде до попа Мінї скаржитись, що вона мала всього вісім овечок і то одну взяли „Руси“. А „Русів“ у всій компанії я тільки один. Міня, звичайно, прогнав її і наказав не турбувати його таким чорт зна чим... Так як ти його й їсти меш такого барана?!

На другий день після того, як прийшло від Пека письмо, Чорногорці що були в попа Мінї, зібрали ся йти в Шуму, біля Требіня, де стояв Пеко. Я підхоплював товаришів, щоб і нам іти разом із ними. Чого тут даремне сидіти? Коли вже прийшли раз, Герцоговину, так ходім туди, де бють ся, а не сидіти, склавши руки.

Вербіца, прочувши про мій замір, почав нам совітувати зістатись. — „Ось не сьогодні, то завтра придуть Турки в Зубці, і будемо бити ся з ними“, говорив він. Де хто з товаришів згоджував ся зістати ся, а я і Микола рішили йти до Пека з Чорногорцями.

Ватага мала вийти над вечір. Я й прошу Вербіцу, щоб оповістив мене, коли вони матимуть вийти. Сонце почало вже сідати, а звістки не дають. Я пішов сам спитати, чи скоро йтимуть Чорногорці. Вербіца сидів біля хата воеводи на ка-

меню і, крутячи соломинку в руках, радував ся. Вглядівши мене, відвернув ся.

— Щож, чи скоро піде дружина до Пека? — питаю.

— Яка дружина? — відмовляє Вербіца, не глядячи на мене.

— Та ота, що збиралась іти.

— Яка то?... Е, та вона вже пішла.

— Давно?

— Та вже мабуть година. Правда, і ти хотів іти до Пека? Ну доганяй, коли хочеш.

За двій два перед сям прийшов у Зубці з Кастель-Ново один Черногорець, Гуро, що приїхав із Росії. Він жив із нами і пристав до Миколи і мене, щоб іти разом до Пека. Почувши від Вербіци, що ватага вже пішла, біжу до товаришів і розказую, що так і так. Вони не вірять, але врешті забираємо все своє, прощаємось із товаришами, що зістали ся і йдемо. Гуро ще раз розпитує Вербіцу про ватагу — так пішла.

— Дай же нам на дорогу хліба! — каже Гуро Вербіці.

Той не говорячи ні слова виносить нам по сухарові на чоловіка.

— Та сього ж мало — кажемо ми.

— Буде з вас доволі. Завтра в ранці прийдете до Пека, а в нього харчів доволі.

З нас ніхто не знав, чи далеко до Шуми, чи ні; ми повірили Вербіці і пішли.

Як дійти в Зубацьке поле, кождий з нас знав. Воно було близько і до нього йшла пряма стежка. Але куди повернути в полі? Ми, вважаючи на те, що кого небудь зустрінемо по дорозі, не журились і не йшли, але летіли. Приходимо в поле; широке розляглось у всі боки, ховаючись узькими долинами помежи горами. Як раз перед нами, по тому боці поля, стояло кілька кул. Одна велика була в самому полі в низу під горою, кілька менших стояло з заду із боків на горах. До кул було верстов дві з половиною. Ми не знали, в яку руку повернути, а в полі не видко було ні душі. Гуро, чувши, що в полі повинна бути деь сторожа, радив іти до кул, держачись края гір, може надібаємо табір. Пройшовши кілька часу ми запримітили в кущах кілька людей. Вони наближували ся до нас. Гукнувши одні на других, щоб пізнати, чи не Турки часом, ми зустрілись. Се була одна стара мати з двома синами; ходили дивитись на своє попалене село. Ми розпитали, куда дорога в Шуму.

— Вам чого туди? — спитав нас старший брат, Томо.

— Та туди пішла ватага до Пека, та ми хочемо її догнати.

— Хіба вона вже пішла? — спитав дивуючись Томо.

— Еге ж!

— То не може бути. Колиб вона пройшла, я бачив би. Я добре пильнував, бо й сам хочу йти до Пека. Осточортіло мені отут сидіти даремне.

— Ну, так ходім же, бо ватага, кажу тобі, пройшла, — вчепився я до Томо. Він якось не охочо вірив нашим речам і не згоджувався йти.

— Та йди з ними, синку. Бач, люди приїхали з далека, а не знають дороги, — почала вговорювати мати.

— Та добре, добре, тільки ватага ще не пройшла. Мені ще треба перемінити рушницю, — відговорювався Томо. У нього була рушниця стара з кременем, а в його брата добра, на пістон. Я почав вговорювати меншого брата, щоб поміняв рушницями; мені помагала мати. На послідов усе злагодилося і Томо згодився йти з нами.

— Прощай мати, прощай брате! — Томо стиснув їм руки і закинув на спину рушницю.

— Прощай, синку, хай тобі Бог допомагає!

Ми теж стиснули їм руки. Мати нас спинила.

— Нате вам, дітки, гниличок. Мати засунула руку у пазуху і дала нам по жмені. — Вони вже їли, — кивнула вона головою на снів. Подякувавши, ми ще раз попрощались і пішли доганяти Тома.

— Хай вам Бог допомагає і в дорозі і в війні, — чулось нам із-заду. Я оглянувся, мати ще стояла і дивила ся за нами в слід, аж поки нас не стало видно за кущами.

III.

По дорозі до Пека Павловича.

— Так, кажете, ватага вже пішла? — спитав нас знову Томо, як ми були вже посеред поля перед кулами.

— Егеж, з година вже, — одговорив Микола.

— А я думаю, що вона ще не пройшла. Я доконечно був би її бачив.

Мені тепер було все одно, чи пройшла ватага, чи ні.

Томо був Зубчанин і кожду стежку знав по тутешнім краям, як свої опанки. Вже ми не могли заблудити і зайти в таке місце, що й не вибереш ся.

Сонце сіло за горами, як ми пройшли через поле і почали піднимати ся на невисоку гору.

— Чи не хоче хто води. Поки напемось і ватага надійде, — говорив Томо, звертаючи з стежки в бік. Ми пішли за ним. Невеличке село колись отут розкинулось по косогорі, піднімаючись від поля аж до верху гори. Тепер були тільки купи каменя та соли. Де були хати, огороди, все було видко по каміню. В деяких місцях позоставались навіть стіни від хат, але все було поруйноване, спалене. В половині гори зроблена була „цістерна“. Вода по камінях збігала в яму, одстоювала ся в ній і напувала все село. Тепер і вона була на половину розвалена. З сього місця добре було видко кули. Під тією, що стояла у полі, горів огонь і іноді на ньому показувала ся чоловіча постать. Кругом було тихо. Від кули не чулось ніякого гомону. Томо почав було перегукувати ся з Турками і лаяти їх у батька, матір і бога. Хоча голос його і долітав до кули, але вони мовчали.

— Хай їх чорт візьме. Ходім ліпше еликати своїх, — сказав він утомившись лаяти ся. Ми знову повернули на стежку.

— О-о-о Коїца-а-а! — почав гукати Томо, обернувшись до поля і розтягаючи

кожде слово, а за тим вистрілив зі свого пістоля.

Через кілька часу щось крикнуло з поля, блиснув огонь і почув ся вистріл.

— От бачите, я ж казав, що вони ще не пройшли, — сказав обернувшись до нас Томо. — Тепер можемо й закурити!

Через кілька часу в полі почув ся тихий гомін і вказались чоловічі тїни. Вони наближували ся до нас. Томо, по звичаю, гукнув до них: — Хто такі?

— Ми, ми! — одговорили Чорногорці. Се були вони.

Я й до сього часу не знаю, на що Вербіца збрехав менї, буцїм вони пішли вже, коли вони ще не скоро після нас вийшли.

Чорногорці оден за другим підходили до нас, раптом видихали з себе, так що аж свистїло і сїдали на каміня навкруги нас. Треба було піджидати ще одного товариша, але він не прийшов і ми пішли без нього.

Один за другим позакидавши за спину рушницї, йшло нас сорок чоловіка, тихо переступаючи з камінця на камінець. Тут усе треба пильно дивити ся під ноги, щоб не вступити в яку ямку і не зломити ноги. Все приходить ся ступати не цілою ступнею, а тільки пальцями, бо каміня все

порепане, криве і інакше ступити, хоча і хотів би, то не можна. Я так пильнував під ноги, що вже зійшовши з гори запримитив, по краю якого проваля ми йшли. Скрізь навкруги, кільки можна було бачити, сїрів камінь, у деяких місцях відблискуючи на місяці білими проміннями. Дорога спустившись у низ йшла по долині між двох гір. Тут уже подекуди попадалось деревце і роса ясною іскрою блистїла на траві. Сама стежка пішла по мягкій землі. На одному місці нам попалась повз стежку загорожа. Ватага зупинилась.

— Мабуть близько в хата, можнаб і ночувати, — сказав хтось із дружини. Почали шукати. Хата справді була близько. Двері засунені, ніхто не відкликаєть ся. Вломились. Пусто. Ні людей, ні скарбу. Хазяїни мусїли покинути її вже давно. Чорногорці почали тягнути зі стріхи солому і скидати крокви. Вони розкладали огнища так, щоб огонь був із переду і за плечима. Тепер почали вечеряти, хто що мав. Я попробував і собі сїсти між багатям, але дим скоро прогнав мене звідтіля. Чорногорцям же нічого, вони звикли до диму. У них так будують ся хати, що зимою, коли вогонь горить цілий день, диму у хаті повно; сьвіжому чоловікови

і дихати не можна, а вони сидять собі, наче на чистому полі.

Микола, я і Гуро, постеливши соломи, лягли оподалівк від огню. Вітру майже зовсім не було і дим, піднявшись у гору, тихо по вітрі плів над нами, на хвилину закриваючи очам звізди і синє небо.

Дорога з сього місця починає йти по вузкій долині, на самій цїсарській границї. Ніде нема пустирів, усе з'оране, покопане. Села одно за другим, але ні в одному живої душі. Хати спалені. Весь сварб і худоба забрана з собою. Нарід утік у Дальмацію і Боку (Боко-ді-Катаро). Кожої хати був огород, в якому опріч огородини були дерева і виноград. Подекуди дерева були порубані і тутже валялись виногради пошкоджені, огородиня витолочена, вибита; в сих селах господарювали Турки. В других тільки були попалені хати, а все иньше ціле, — то хозяїни самі запалили хати і повтікали.

Як ми приходили у випалене село, Чорногорці зараз же шатнуть ся по пожарищу і шукають, чи не зісталось часом чого небудь. Беруть зелївну кочережку, цвяха і всяку дрібноту, що не варта більш одного шага ізза непотрібности, а може й забутя, зісталась на пожарищі.

Іноді попадалась по дорозі церква. Вона була обідрана, дзвін розбитий, хрест поломаний. Черногорці все заходили в церкву, хрестили ся і в ній надівали знову шапки. Про те, як служить ся по тутешнім церквам, я казатиму, коли дійде до речі, а поки що скажу тільки, що церкви тут страшно бідні. Замість престола лежать два камені; оден сторч, другий в поперек на ньому. Іконостас наче мисник у бідній хаті і на ньому кілька паперових образів. Царських врат нема і в помині. Все було поломане, потрощене, одні стіни зіставались цілі, бо їх не так то легко й розбити. Вони все роблять ся товсті, з дірками, щоб часом можна було боронити ся з церкви від Турків. Таке лучалось доволі часто в добу різних повстань і церкви-кріпости були в великій пригоді.

На другий день нашої ходьби, біля полудня, дійшли ми на край однієї гори. В низ була велика долина, що на схід сонця спускала ся нище й нище, вкривала ся все густійше деревами, рівнічала і там блистіла річечка. Звідсіля трудно було її закримітити. На західньому боці долина піднімала ся все вищими гірками і кінчила ся горою Радован-Ждрел. З за сеї гори пролягала дорога, що йшла з Дубровника (Рагуза) у Требіне.

В той час, як ми вийшли на гору, на дорозі з-за гори витягувала ся чорна кишка. Ми попадали по за каміня. Кишка все витягувала ся довша. Заграла труба. Турецьке військо йшло з під Дубровника в Требіне; його було таборів (баталіон) з п'ять. Посеред війська йшов обоз. Маленькі ватаги Турків, чоловіка по десять йшли вперед і розглядали, чи нема де повстанців. Пройшовши кілька часу вони подавали знак трубою, що безпечно.

Ми пождали, заким військо не одіде далеченько і тоді кинулись до дороги. От би стати кому, подивитись, що тут робилось. До сього часу ми йшли хоч не по людських дорогах, та все таки стежка була по камінях, а тепер кожний сам собі вибирав дорогу напростець і по ній не йшов, а летів. Мені самому приходило ся перескакувати ями кроків у два, в три; а в одному місці не зважившись і не розміркувавши сили з ямою, я попав у неї замість на камінець на другому боці. На щастє впав на ноги, а не головою або боком і хоч лівую підошвою здорово вдарив ся на острій камінець, але поспішав, як скоріще вилізти з ями, щоб товариші не втікли з перед очей. Така скажена біготня була з чверть години, аж поки ми не вискочили на дорогу разом,

в один миг. Шість чоловіка Турків і шестеро обючених коней опинились по середині між нами.

— Здавайсь! — крикнули ми їм наставивши в груди рушницї. Туркам нічого другого й не оставалось, тим більше, що мали при собі одні пістолї.

Як скоро вся ватага вийшла на дорогу, чоловіка пять послано вперед і назад по дорогї, чи не буде часом Турків із котрого небудь боку. Коней та Турків повернуто назад. Не далеко від того місця, де дорога входить між гори, ми повернули в бік, прямцем у Зубці. Ватага вся йшла навкруги Турків і коней. На гору, щоб було скоріще, Черногорці підсаджували коней і гнали, що було сили; боялись погонї. З Турків тільки оден знав говорити по сербськи. Він розказував, що нарештї з товаришами одстав по дорогї, бо знав, що близько в повстанцї і хотїв їм віддати коней та все добро, котре на них було. На конях була: кава, сіль і мило.

Тоюж дорогою, по якій вже йшли, вертали ми назад. Микола, що сегоднї в ранцї, казав менї, що через який день ми будемо лїпше ходити нїж самї Черногорцї, тепер жалкував ся на ноги і підбивав мене йти назад із Герцоговини. Я не згоджував ся, просив подумати до

ранку. У мене самого ноги відказували ся служити, за кожним ступенем я чув, що в кісточці щось скрипить, але надіяв ся, що за ніч усе мине. А як би і в ранці так було, як сьогодні, то я приставав повернути з Герцоговини.

Гірш ніг допікав мені голод. Того сухаря, що дав мені Вербіца, стало тільки повечеряти в тойже день, а сі два дні я з Миколою тільки й їли те, що найшли по садах: де трохи винограду, де фіг; кізілю було найбільше, але він набивав оскомину.

Стали на ніч ми пізно, вже місяць зовсім зійшов. Під великим гілястим волоським горіхом наклали огнища і Чорногорці прийняли ся за вечеру. Микола почав говорити до товариства, щоб і на його і мою долю здобичі дали нам одно лоша. Одна кобила була з жеребчиком.

— Та на що вам лоша? — запитав Коїца. Він удавав себе за старшину в товаристві, хоча таким його ніхто не вважав. На вид він був страшно товстий, з сивими довгими вусами. На грудях мав дві медалі і хрест.

— Як на що? — одмовив на його питання Микола, — їсти хочемо.

— Хіба у вас нема харчів? — Буцім то він і не знав. Я ще вчора казав йому,

що нам нічого зовсім їсти, коли він питав мене, на що я рву кізіль. — Коли не маєте чого їсти, — постановив він, — то я вам добуду.

Він зараз шатнув ся поміж товариством, хоча се і простіще можна булоб зробити: я бачив, що у його торбі повно сухарів і печеної баранини. Хтось із дружини дав шматок хліба, як із фунт, і Коїца віддав його нам.

В нашій ватазі опріч Черногорців були ще: - троє Потурляків, із яких оден мав медалю чорногорську за остатню війну і кілька Герцоґовинців. Вони не те, щоб держались у сторонї від Черногорців, але не видно було між ними і великого приятельства. За всю дорогу я ні разу не бачив, щоб котрий з Герцоґовинців або Потурляків шарив по пожарищі і шукав що забуте або покинуте. До сього часу я мало говорив із Герцоґовинцями, що йшли з нами і Потурляками.

Розділивши з Миколою кусок хліба, що нам дали, ми принялись його жувати.

— Чуєш Рус! — говорив хтось, торкаючи з-заду мене за плече. Обертаюсь. — На тобі курку! — промовив оден із Герцоґовинців, подаючи мені курку без голови.

— На що вона мені?

— Ти ж голоден!

— А ти ні?

— Та я вже привик до сього — одмовив Герцоґовинець.

Дякуючи я давав йому половину свого хліба, але не схотів.

Лягаючи спати, ми в сю ніч постановили сторожу, щоб иноді Турки в невзначай не побили нас сонних. До схід сонця раннім рано підняла ся ватага і пішла. Звернувши з прямої дороги вийшли ми на верх гори; на північ і на схід сонця над нею піднимались іще вищі гори. Постановивши сторожу на тих верхах, ватага почала розсідлувати коней, скидати що на них було.

Сонце ще не зійшло, але ясне без однієї хмариночки глибоке небо, нагадувало про жаркий день. Ясне, чисте, здорове повітря забералось під сорочку й холодком живило всього чоловіка. Ватага розкладала на чотири купи все забране, сіль тільки не ділили, а просто висипали на каміня, бо тепер сам мішок коштував більш, ніж уся сіль, що була в ньому. Турків роздягли мало не до самої сорочки, щоб одержу поділити між дружиною. Гроші, які найшлись у Турків, були почислені і складені в купу з одержу.

Весь невеличкий верх нашої гори був укритий ватагою. По самій середині було навалено на „струках“*): кава, риж, мило; з боку сих куп лежала одежа знята з Турків; далше від сього лежали торби Черногорців, на них їх рушніці, струки. Коні ходили поволі щипаючи поза каміням траву. Турки в червоних фезах, повязаних зверху білими хустками, підобгавши під себе ноги, смирно сиділи з боку і дивились, як Черногорці ходячи помеж купами добра, спорили, розмахували руками, івалтували.

В сей самий мах тїнь прудко побігла з нашого верху і сонце виплило з-за гори перед нами. Море сьвітла обілляло нашу гору і все що на ній було. Тїні від людей, страшенне розмахуючи величезними руками, забігали по горі за нами. Гладенькі камінці, вкриті на ніч росою, заблестіли булатною сталюю. В траві позагорялась бездна малих зірочок, мигаючи ріжними кольорами.

Поділивши шапками риж, каву і розкванувши, по кілько кусків на чоловіка припадатиме мила, Черногорці приступили

*) Струка, не широка довга ковдра, виплетена з ковиної шерсті. Вона заступає всю верхню одежу, дощ через неї ніколи не проходить.

до одежі і коней. Одежу вони розклали на чотири купи, дивлячись, щоб по усіх було що найрівніше. Накривши кожду купу, то мішком, то струкою, з кожної компанії виділилось по одному чоловікови і кожний виломав із купця по гілячці. На далеко від иньших сі чотири позначили, яка гілячка яку купу значить. Тоді всі значки віддали одному і других чотири, вибірні від кожної компанії по одному забрали гілячки, і та вже купа припадала тій компанії. Звичайне, що одежою по рівну не можна було розділити ся в компанії і через се вона продавалась охочому і гроші ділили ся по рівному. Теж саме було зроблене і з кіньми. В ватазі нашли ся охочі йти назад, у Чорногору; вони купили опріч коней все иньше і повезли в Зубці. Остальна дружина мала йти знов до Пека. Микола не покидав думки вернути ся в Дальмацію. Гуро пішов у Чорногору.

Коли зі здобичею було все скінчено, Турків спитали, куди вони хотять йти: чи в Чорногору, чи в Требінє. Вони мусить попередю бояли ся казати правду; думали, що коли захочуть піти у Требінє, то їм тут буде і вапуть і все говорили: „Як ваша воля, для нас усе одно“, але нам вдало ся запевнити їх, що нічого їм не буде, коли

вони підуть до своїх, тоді вони сказали, що хочуть у Требіна.

— А чом, море, не хочеш йти у Чорногору? — присікав ся до них один Чорногорець — наш князь „тако мі в'їере“ добрий. Ідїть лїпше в Чорногору!

Але Турки стояли на своїому.

— Глядиж „муґо“,*) другий раз як попадеш ся, то не обїдеть ся тобі так дешево! — говорив Туркам оден значний Чорногорець. — Ось бачиш „Москова“, — вказав він на мене — як іще раз попадеш ся, то він тобі голову зараз здїйме.

Турки обіцяли бїльш не виходити нїколи з города. Їм дано трьох поводиторів, що мали вивести їх на дорогу в Требіне, всяж ватага пішла прямцем у Зубці, щоб одвести очи Туркам.

Пройшовши кїлька часу, ми зупинили ся, попрощали ся з тими, що йшли в Чорногору. Коїца пішов із Миколою провести його на границю, від якої до Дубровника було всього година, дві ходу. Прощаючись зі мною, Микола казав, щоб я завернув до нього по дорозї, коли через пів місяця, або місяць, вертатимусь до дому, тїльки сьому не довело ся скласти

*) „Муґа“ імя таке турецьке. Чорногорці дражнять ним усіх Турків.

ся. Тому що я не міг добре говорити по сербськи, то Микола наказав усім, хто мав мені платити з часті моєї здобичі і записав мені все в книжку. Як би прийшло ся прийняти все, що мені слідувало, то найменше булоб дукатів два, але Черногорці так вихитрували, що всього на всього я здобув срібну форінту.

Почисливши всіх, що відійшли від ватаги, нас зісталось чоловіка 30. Поводарі Турків іще не вернулись, Коїца теж не вернув ся. Щоб пождати їх, ми зайшли в якусь щілину гори, де була вода в камінях; вона набрала ся від дощу, а що тут був усе холодок, то й держалась. Оден із Черногорців, молодий хлопець, почав питати у товариства, чим би йому залічити рану на нозі. Біжучи на дорогу вчора він упав і зсадив коліно. У мене було доволі англійського плястеру, я йому і заліпив рану. Через днів два рана заросла і після того у мене не було спокою від Черногорців: кождий приходив зі своїми болізнями, щоб я йоговилічив, а я не знав навіть, як зветь ся болізнь.

Ідучи по дороаї до Пека ми біля полудня надибали чотирьох Дальматинців. Стрітили ся ми з ними невзначай лицем до лица. Черногорці зразу їх облягли з усіх боків.

— Хто ви такі?

— Ми латини (католики).

— Що ви тут робите?

— Наші вівці пропали, шукаєм.

Латини були вдягнені трохи відмінно від Герцоговинців: на них були коротенькі з узкими рукавами чорні курточки, на ногах мережані чарапи і на головах високі фези з довгими китицями. У кожного за плечима була кременьова рушниця з ложем, викладеним перловою матицею. Черногорці присікались до латинів, щоб вони купили у них сіль, що була висипана на землю. Латини відказувалися то сим, то тим: що мішка нема з собою, то грошей. Черногорці хотіли було вже пошарити в них по кешенях, чи справді нема у них грошей. Але латини якось проскочили за вільце, що зробили собою Черногорці і втікаючи крикнули, що соли їм зовсім не треба. Вилаявшись ватага змовилася пошукати баранів латинських, — вечера булаб добра. Всі розійшлися в різні боки. По справдешній доріжці ішов тільки я і Потурляки. Один із них був іще зовсім молодий хлопчина, літ 16—17. Сей хлопчина вже кілька днів якось чудновато на мене поглядав. Видно було, що йому хотілось зо мною поговорити, але бояв ся, чи соромив ся, Бог його знає. Зіставшись зі

мною на самоті, як інші Потурляки за-вернули по доріжці в кущі, Алі, так звав ся хлопчак, підійшов до мене і подаючи два сухарі каже:

— „Ми маємо доволі харчів; коли захочеш їсти, скажи мені, я дам“. Я педякував.

— А тютюну маєш? — спитав він. Я думав, що він хоче курити, та не має, і через те я йому подав свою пушку.

— Ні, ні, я маю; я думав, було, що у тебе нема. Коли треба буде, скажи мені, у нас усього доволі є... — і сказавши се він побіг доганяти своїх.

Чудновате діло. Потурляки, котрих усі беруть за людей богзна яких, прихильнійші до чужого, ніж Чорногорці, єї славні юнаки од віка „вільні“. В дорозі Потурляки добре показали, що вони за люди, але об сьому опісля.

Не пройшло багато часу після того, коли ми зустріли латинів, як щось на стороні загомніло. Я кинув ся туди. Кілька Чорногорців обступили двох жінок: одну стару, другу ще дівчину. Жінки теж шукали тих самих баранів, що й латини.

— Вони вже їх погнали до дому, — сказав оден Чорногорець на питання, чи не бачили вони часом чотирьох кіз і латинів.

— Так погнали, кажете? — спитала стара жінка.

— Так мені сього сьвіту, погнали.

Латинки вклонились і пішли. Один молодий Черногорець, підморгуючи мені, каже: „Хочеш, Москов, я тобі придержу ту молоду!“

— Держи для себе лїпше, одмовив я.

У нас звичай, коли йдемо на війну, не тикати навіть свої жінки.

— У нас звичай, де і колиб не було, не чіпати жінок.

— Чудне дїло, — одмовив Черногорець.

Над вечір ми проходили по пожарищі одного села, що розкинулось по боці невисокої гори. Вся ватага йшла в розтіч, коли отсе з-за гори щось свиснуло легенько і на версї вказав ся оден Черногорець, а перед ним три кози. Вся ватага зібралась до купи і взявши кози в середину, пішла своїм звичайним побутом: один за другим.

Не далеко від трєбінської дороги ми повернули з тої дороги, по якій йшли попереду і взяли в праворуч, щоб обійти гору, з якої ми виглядали вчора Турків... Сей обхід був далеко довший від простої дороги. Ніч давно настала. Небо було ясне. Ми йшли по рівній долині поміж

дерева і високе каміня, котре то сям, то там було понакидане в долину. Місяць сьвітив ясно, кидав тїні від дерев, просьвічував між гілляками, одблискував на гладкому каміні. Доріжка змією крутила ся поміж невисокими рідкими деревами, кущами, обминала каміня, ввите дикими, повзучими травами і кущами. Минаючи се каміня, іноді здавалось, що йдеш поуз стїну старого, розваленого палацу...

Товариство йшло тихо; говорило між собою тільки нишком. Зупинившись раз на оддишку запримітили, що кількох чоловіка нема. Оден із товариства свиснув, як кобець. Далеко в стороні одкликнуло ся. Товариші підходили.

По сьому боці дороги було пусте село, чудо, не випалене. Ми зупинили ся на віч у ньому, послали сторожу на дорогу, а самі розвели огонь і почали різати кози. Вся ватага розмістилась в одному дворі, що одним краєм сягав гори, а з других боків мав камінний паркан, через який не так то легко можна було перелїзти. В дворі навіть була брама, так що можна було в ньому боронити ся довго, а якби првійшло ся круто, то і втїкти не трудно булоб.

Оббілувавши кози, Черногорці наткнули їх на довгі рожни і почали цілком

пекти біля вогню, перевертаючи на всі боки. Печінку, легке і серце порізали на куски і переклавши лавом жарили окреме на шпичках. Поки все се буде готове, кожний Черногорець узяв собі кусок лою або й кишок і піджарював на вогні. Алї зробивши таку штуку давав менї їсти, але я відвазував ся.

— Чом не хочеш? — спитав мене другий Потурляк, — воно смачне!

Я тільки кивав головою.

— Ось дивись! — Потурляк зняв із своєї шпички лій, що шипів і бухтів від жару і весь кусище почав запихати пальцями в рот. Я думав, що він геть спече собі рот, аж ні; він тільки посопів, поки пережував кусок і, облизуючи пальці промовив: „Ліжепо“! Я осьмілив ся пробувати й собі, — і справді гарно, та ще на пустий живіт... Не чекаючи, заки спечеть ся баран, я ліг спати, підклавши під себе соломи наскубленої з стріхи. Через кілька часу збудив мене Коїца і дав мою частину кози, мало не половину всього задка. Як прийняв ся я за нього, так наче не було... Але після сього мене взяла страшенна смага, а ніхто з Черногорців не хотїв дати води, хоча у декого були повні міщини її. Потурляки, спасибі їм, вирятували...

Всі полягали спати, а я вже не міг заснути. Зранена вчора нога почала сильно боліти. До сього часу я нічого не чув, а тепер почало так боліти, наче червоними кліщами хто щипав за підшву. Скинув я опанку, подививсь, — міхур чи малый набіг. За північ пролежав я перевертаючись із одного боку на другий. Кругом тихо, всі поспались, тільки огонь по тихеньку тріщав. На горі над нами щось забекало. Один Черногорець прокинув ся. Вони дуже чутко сплять на походї. „Що воно таке“, — спитав він сам себе. — „Мора бити срна“ — проговорив другий, перевертаючи ся з боку на бік. Серна ще раз бекнула. Голос її думно розліг ся по тихій ночі. І знов усе затихло. Полумя обхватуючи тонку, суху гілячку з-тиха палахкотїло і наводило ще дужчий сум. — Я задрімав.

Але заснути мені не прийшлося. Тільки забіліли на небі зорі, як Черногорці повставали. Треба було по ночі перейти дорогу. Тихо, як злодії, підійшли ми до дороги і зігнувши ся перебігли через неї тай сховались між каміня вже з того боку. Кілька чоловіка повилазили на високе каміня і обглядали долину, чи не видко де Турків. Уже сїріло. Повітря

було чисте, і видно на далеко, але ніде нічого не було і ми пішли далше.

Біля полудня підходили ми до одного села. Вузька долина розрізувала дві гори. На праворуч, на самому верху розкинуло ся село. Гарні хатки стояли не далеко одна від другої і соромливо виглядали з-за гілястих волоських оріхів. Огороди східцями спускались долі; в них працювали жінки. Як скоро загляділи вони нас, зараз підняли івалт і давай втікати в село. Вони мабуть прийняли нас за Турків. Село зворушилось, показались люде, блиснула на сонцю одна, друга рушниця. Чорногорці, сьміючись між собою почали кричати, щоб не полохались у селі, бо йдуть „християне“. Там затихло, але не на довго. Чорногорці, як увійшли в село, зараз же шатнулись по хатах. Один тягнув казан, другий ловив курку, третій що инше. Жінки підняли крик, лайку. Коїца, увійшовши в село, зараз стрів ся з якимсь дідом, своїм старим приятелем і мабуть соромлячись його почав кричати на Чорногорців.

— А ти що нам таке за старшина?
— одмовили Чорногорці не кидаючи свого діла.

Потурляки і два-три Герцоговинці, що були в ватазі, сиділи зі мною під орі-

хом мовчки не говорячи ні речі. Герцоговинці, наче нічого не робилось на вкруги їх дивили ся кудась у бік. Потурляки ж не могли байдуже дивити ся, що робили Чорногорці. У Алї очі так і горіли, аж кровю наливилась і він часто хватав ся за свій пістоль, особливо коли в сусідньому дворі два Чорногорці завелись із жінкою, що боронила свою курку. Чорногорець такого дав їй тумака, що вона аж перекстилась. Колиб не вдержали старші Потурляки Алї, він мабуть послав би був гостинця котрому з тих Чорногорців. На силу божу Коїці удалось засоромити Чорногорців мною, що ось „він розкаже все Пекові, то він вам дасть“ і вони трохи втихомирились. До того-ж іще діди і парубчаки, що були в селї, взялись за рушвиці і ножі, так що небезпечно було довше Чорногорцям показувати свою працю „за волю“.

Одна жінка, почувши, що в ватазі в „Рус“, кинулась до хати і винесла пів хліба, щоб дати мені покушати; його приходилось подати через невисоку кам'яну огорожу, що відділяла двір, в якому я сидів, від улиці. Чорногорець зараз підбіг до неї, вихватив хліб і пішов. Жінка тільки здвигнула плечима і пішла місити новий. Хліб тут печуть не в печі, її й нема,

а просто в жару; замісять теплою водою муку, зліплять як товстий корж і кладуть у розгорнутий жар, опісля покриють зелізною великою покришкою, нагорнуть на неї жару і через пів години хліб готовий. Поки ми віддихали жінка вспіла спекти кілька таких хлібів і винесла нам.

— На, кушай, який у нас хліб, — говорила вона мені, — як дасть Бог, вернеш ся до дому здоров, хоч знатимеш, що казати“.

Правду казавши, хліб не бог-зна який: тяжкий, гливкий, хоча і солодкий на смак. Він був замішаний з яшною муки і сїряку (щось похоче на просо).

Від сього села, де ми віддихали, до Гребців, де був тепер Пеко, лічили всього дві години, через се ми не поспішали ся, йшла звільна. В сих місцях села цілі, не попалені і нарід хоч не весь дома, то по меншій мірі на половину. Жінки і дівчата попадають ся на кождому ступні; то воду несуть у барилі, то кокорузу в мішку, то се, то те. Я ніде не заримітив гулящої дівчини або молодиці; кожда коли не несла що небудь за плечима, то хоча пряла або плела чарапи. Одягнені жінки в сьому краю мало чим інакше, ніж у Зубцях: таж довга, біла сорочка, рідко у котрої вимережана на пазусі і комірі,

стан перестягнутий поясом або ремінним або широким, твердим виплетеним із вовни; на головах високий фез, до якого припилена хустка, у дівчат біла, у жінок темного кольору. Одміна в одежі між Зубчанками і Шумячками тільки в чарапах; у перших він білійший, тільки одна, дві смужечки мережані або просто чорні, у других весь чарап мережаний, як і у Сербів князівства.

Після віддиху я почав йти поганійше ніж із ранку: нога дуже боліла і товаришам моїм усе приходилось мене піджидати. Через кожних кілька хвилин я все питав: чи далеко ще до Гребців, так що аж надоїв. Через кілька часу ми вийшли з-за високого каменя. Доріжка спускала ся в низ. На великій полянці стояло село; хати порозкидались у всі боки, біля кожної був огород, одгороджений оден від другого камяним парканом. Біля хат, на вулицях, по городах скрізь снував нарід, село кипіло. Се й були Гребці. Товариство скорим ходом пішло до села а я поплентав ся за ними кульгаючи, і радіючи що хоч наслідок віддихну по людськи. Ввійшовши в село я почав розпитувати: де стоїть Пеко. Всі дивуючись гляділи на мене і нічого не відмовляли,

чи вони не розуміли, що я кажу, чи задивлялись на мою сіру баранячу шапку і забували одговорювати. Я все йшов по вулиці в перед, коли се мене почали шарпати за рукав.

— Ми вже тебе давно ждемо, ходім до Пека. Він он-там сидить у холодку під хатою. Ватага прийшовши в село не хотіла вклонити ся Пекові без мене і піджидала. Тепер виставивши мене на чоло ватага ввійшла на двір, де сидів Пеко. Весь двір був усланий соломкою, по кутках горів огонь, біля якого сиділи усташі. В кінці двора на камінцях у холодку під хатою сиділи два чоловіки, курячи люльки з довгих чубуків. Коло них сиділо на землі, теж із люльками в зубах, кілька чоловіка і про щось балакали. Запримітивши нас сі люде піднялись, щоб дати нам місце підійти. Двоє, що сиділи на камінях: оден високий худий, підтоптаний чоловік, а другий нижший, широкоплечий, гладенький, піднялись і собі, як ми наблизились.

— Осе Пеко, — сказав мені хтось із ватаги з заду, показуючи рукою на високого. Я зняв шапку, вклонив ся і сказав, хто такий. Пеко стиснув мені руку і якимсь густим хриплим шопотанєм про-

говорив: „Седи“! Нижчий взяв мене за ліву руку, шарпнув і посадив на камінці коло себе, а потім веселими, добрими очима сьміючись почав мене розглядати: „А, Рус, Рус“, говорив він усьміхаючись і мацаючи мене то за плечі, то за руки. Пеко здоровкав ся з товариством.

Війна Славян із Турками.

(1875 — 1878 р. р.).

I.

Повстанє у Герцоговині.

Війна Росії з Туреччиною скінчила ся. Тай не тільки скінчила ся, а ще думають, буцїм Росія і Туреччина стали такими друзяками, що, коли теє, так разом будуть воювати з Англичанами. Хай і так! Для нас усе одно, чи справді тепер Росія і Туреччина друзяки, чи ні. Дїло тільки в тім, що війна Славян із Турками, почавшись у половині 1875 р. герцоговинським повстанєм, уже скінчила ся і ми можемо глянути, як се дїло почало ся, ішло і на скільки потрібна була як сама війна, так і способи, якими вона вела ся. Правда, ще не стихла луна від гармат, ще не постало вїякого нового упо-

рядкування в землях, добутих від Турків і ми не можемо забігати в перед; може од незамовклих іще стогнань постріляних та порубаних, умираючих від голоду, плачу сиріт, — ми не будемо доволі безсторонні. За теж уся робота остатніх років стоїть у нас ясно перед очима, і ми, коли й будемо нападати на яку частину роботи, то вже запевне од того, що вона дав себе в знаки. З роками уява війни ослабне; ми будемо тільки лічити убитих і померлих від голоду, але число нічого не буде говорити — будуть одні із перших без'язикі і багато треба серця чоловікови, щоб почути, що вони говорять. Ми не зможемо уявити, що терпить тепер кожний, замішаний так або інакше, се діло війни. Діла наших днів так не тулять ся до теперішнього розуміння чоловіка, що нам конечно треба про них тепер же говорити, щоб скільки мога ясніше уявити собі нещастє наших братів на півдні і сході.

У всякім разі будемо старатись як можна бути всестороннійші. В самому кінці XV віка всі славянські землі балканського півострова до решти підпали Туркам. З того часу аж до сьогоднішнього дня не пропадає думка вигнати Турків із Європи; часом вона буває сильніша, часом слабне, але ніколи не вга-

сав. Нераз європейські царства брались за се діло; для декотрих воно було найголовнішою метою життя, але завше лучало ся доси, що з великої хмари падав малий дощ. До самого початку сього (XIX) віка цісарщина неперестанно вела війни з Туреччиною, поки була надія, що з Сербами та Болгарами і по тім боці Сави і Дуная можна буде так зробити, як із тими, що оселили ся на сім боці. Для цісарщини се був інтерес держави. Людовик XIV теж було думав прогнати Турків із Європи, але се було більш потребою слави його самого. Йому казали, що Туреччина розвалює ся сама: варто тільки піти та раз штовхнути ногою, щоб вона зовсім кінчила своє жите. Росія-ж, якій ближче сього, по рідні з Славянами, булоб воювати з Туреччиною за їхню волю — прийшлось виступити з такою метою тільки на сих днях, в 1877 р., коли визволена з недавна від Турків частина Сербів — Сербія і Черногора підпливала кровю в нерівній війні. До 1877 р. Росії хоча й приходило ся часто воювати з Туреччиною, але тільки Петро В. згадував про Славян балканських, і хотів із їх помічу воювати в Туреччині¹⁾. Раньш і після його

¹⁾ Хоча в тойже час своїх Славян, козаків донських та запорозьких, виганяв своїм мордуванем

для руських царів балканські Славяне були мало не п'яте колесо в возі, хоча й як і самі балканські Славяне, так і ближчі їм сусіди Малороси, неперестанно нагадували московським царям про Турків і просили їх помочи у війні з ними. Але московським царям не було ніякого діла до балканських Славян. Юрій Крижанич, Хорват, що прийшов до Алексія Михайловича з думкою об'єднання всіх Славян, був засланий в Сибір. В нову добу з людьми, що проповідали рівність і братство всіх Славян, петербурські царі обходилися не ласкавіше: Шевченко, М. Костомарів і Куліш, як основателі кирило-методієвського братства, за одне тільки бажане, щоб „потекли в одно море славянські ріки“, як казав Шевченко, були послані теж мало не в Сибір. Тарас таки її попробував. Цар Микола, що хотів саме небо замінити салдатською шинелю, не тільки не думав помагати балканським Слав'янам висвободитися з під турецького панства, а ще піддержував самого турецького султана і боронив його від єгипетського Паші, що було збунтував ся. Визволяти ся від Турків приходило ся балканським Слав'янам самим. На Цісарщину і Росію наді-

у Туреччину, бо „сія сарань ничьм, кромь жерстокости, не можеть быть унята“.

яти ся нічого було: вже з початку цього (XIX) віку Цісарщина махнула рукою на Сербів, а Росія за час своїх війн у Болгарії не тільки не тамувала Болгарам здобути собі волю, а ще відіймала од них оружжя, яке попереду сама їм роздала — де давала, значить, навіть самим здобувати собі волю — помагала Туркам їх душити ¹⁾).

Сербія тільки за час першого свого повстаня — в 1809 р. — думала було підійняти всіх Сербів, що під Турками, і вигнати їх із своєї землі. Війна в 1809 р. для повстанців кінчила ся хоч не з великим нещастєм, але думка Караджорджа: підняти всіх Сербів — не вдала ся. В 1813 році саме повстанє було порушене.

Друге повстанє на чолі з Милошом Обреновичем і все панованє його мало зовсім иньший характер. Милош не тільки не вів народа в перед, а ще здержував його. Він лиш настільки робив для народа, наскільки йому самому було ліпше. З сьогож часу починає псувати ся характер Сербів у князівстві і думка про свободу всіх Сербів, здавало ся, зовсім пропала.

Всеєвропейський рух 1848 р. викликав нові думки та бажаня і в Сербів.

¹⁾ Охочий з сим познайомити ся найде се в історії Болгар чеського ученого Іречка.

Думка обєднання всїх Сербїв була в головах деяких Сербїв і в той час, коли Маццїні з товариством працював над обєднанням Італїї. Сербам здавало ся, що їх дїло обєднання Сербїв і всїх Славян повинно бути ранїш від італїянського і нїмецького. Але в той час, як Італїянцї лили свою кров і гинули в тюрмах за свою працю — Серби тїльки думали. Від сього і від иньших обставин Італїя обєднала ся, Нїмеччина — теж... Просвїта в князївствї Сербїї розширила ся, і стало бїльш людей, що наслїдували форми житя захїдної Європи, а разом із освїтою і думка обєднання Сербїв (від примїру Італїянцїв, а за тим і Нїмцїв) найшла своїх слуг. Збїрки пїсень і иньших народних творїв усього сербського народа ще бїльше піддували сю думку. Сербїя, як земля вільна від Туркїв, що мала оружжє і свою управу, сусїдна з братами у Боснї й Герцоговинї, повинна була стати сербським Пїємонтом. Нїхто з Сербїв у сьому не сумнївав ся. Сербїя готовила ся і тїльки не дала причини, щоб розпочати вїйну. Вїрний товариш її у сьому дїлї — Черногора — був завше наготовї.

Черногора лїчить себе од віку вільною, але се не зовсїм вїрно. Турки найшли були й сюди і до кінця минулого

віку (XVIII) Чорногора була також вільна, як і сусідні з нею альбанські племена: податку султанови ніколи не платили. Державного упорядкування до 30-х р. нашого віку Чорногора майже не мала ніякого. Засібні племена завше вору́гували між собою, били ся й між собою і з Сербами в Герцоговині так саме, як із Турками. Пісні Герцоговинців і Чорногорців від початку сього віку показують, що Сербі в Герцоговині жили з Турками в більшому приятельстві, ніж із Чорногорцями. Державне упорядковане між Чорногорцями зробив митрополіт Петро II. Се був чоловік дуже мудрий і хитрий; він поставив собі метою звязати чорногорські племена в одно і заставити себе слухати. Таку мету він ставив вище всього і для неї дарував вини. Щоб заставити слухати себе котре неспокойне племя, Петро наськовував на нього иньші; підкупував племенську старшину. Чорногорці і не огляділи ся, як уже були вбрані в шори. Робота в середині держави одняла у Петра весь час і йому прийшлося поступити ся декотрими шматками чорногорської землі Туркам, декотрі він сам продав цісарщині, щоб було чим підкуповувати старшину.

Починаючи з цього часу Черногора об тім тільки й стараєть ся, щоб поширити свої границі, забрати під свою управу сербські племена, що живуть у Герцоговині здовж її кордону на півночи й сході. Найбільш для цього зробив князь Данило. За його доби Черногора мало не в два рази зробила ся більша. За сеюж метою гонить ся і теперішній князь Никола.

Для яснїшої уяви відносин між Черногорою і Герцоговиною треба сказати, що Черногора — держава з управою зо всім самовільною. Князь робить усе, що йому хочеть ся. Податки чорногорські поруч із сербськими і з тою землею, яку має Черногора, дуже великі. Ще більшими вони показують ся від того, що уряд нічого не тратить на громадсько-державне хазайство. Дороги такі, що не Чорногорцєви по них ходити не можна, шкід мало, помочи у господарюваню для пропуску води по ретських і иньших долинах і т. д. не має. Правда, що від чорногорського уряду й бажати особистої помочи для народа не можна. Але діло в тім, що князь, а за ним весь уряд, складає з себе старосьвітську простоту і починає заводити в Черногорі родовє панство. Найліпшим доказом чорногорської „цивилізації“ може послужити інститут для дівчат, в який

приймають ся тільки діти „благородних“ батьків. Повдінчих людей дуже богатих у Чорногорі не має ще, але бути їм нічого не забороняє. Та, правду казати, і тепер там є люде й бідні, що цілий рік живуть на одній картоплі, і то ще дай Боже, — а є в тисячний раз богатші від них, — нема тільки таких грошевитих людей, які є у нас, а для Чорногорців свої „капіталісти“ є.

Тих кілька слів про Чорногору здасть ся доволі, щоб бачити, якою дорогою іде ся держава і чи можуть бажати герцоґовинські племена, пограничні з Чорногорою, з'єднати ся з нею, коли вони не платять ніяких податків і не знають над собою ніякого начальства опріч вибірного — свого.

З часу остатньої війни Чорногорців із Турками, і повстаня деяких герцоґовинських племен (49 р.) під начальством Луки Вукаловича, всі пограничні з Чорногорою племена герцоґовинські (Зубчани, Банянці, Дробняки, Езера, Кучі і ин.) не платять ніякої податі. Деякі з них, от як Кучі, і не платили ніколи. Всю управу вони мають свою. Кого хочуть, вибирають за воїводу, скидають, вибирають другого, не питаючись турецького уряду, ні паш. Турецький уряд навіть стараєть ся їм уся-

ким способом угодити, аби тільки вони не бунтували ся. Так нпр. трєбінський паша збудував Зубчанам два вітряки, бо їм ніде було молоти -- і се на гроші турецького уряду. Турецького в згаданих племенах, то тільки й є, що вони носять імя турецьких піддаників і держать сторожу (пандурів), щоб свавільні Черногорці не робили яких збитків у краю.

Сполучивши обставини життя сих племен із чорногорськими порядками, кожному видно, що Герцоговинці не повинні б бажати стати чорногорськими підданими. В декотрих племенах такої думки й нема, але Черногора приняла свої міри, щоб викоринити таке вільнодумство з голов Герцоговинців. Не глядячи на вільність виборів старших, у пограничних герцоговинських племенах сього ніколи не буває. Звичаєм увійшло у Герцоговинців вибирати собі воїводу з сімї умершого. Вільність вибору обичаєм допускаєть ся тільки така: можна вибрати котрого з синів, або брата, чи якого иньшого родича. Чорногорські князі сим користують ся і воїводи герцоговинські завше бувають приятелями (на ділі слугами) чорногорського князя. Меншу старшину горногорський князь стараєть ся поставити теж прихильну до себе. Гроші, медалї і такі иньші подарунки

найліпше сьому помагають. Остальний народ, що привик завше чути, що Чорногорці „су од віка вільні“, не міркуючи довго, йдуть за своєю старшиною. Сьому багато помагає ще й те, що герцоґовинські племена, увійшовши в границі Чорногори від 59 р. не платять ніяких податей і задержують тіж вільности, які мали під Турками. Простий люд думає, що так діло йтиме і завше й не боїть ся стати підданим чорногорського князя.

Такеж проголошуванє себе між сусідами в Туреччині робить і Сербія через своїх „шпіунів“, що ходять по Боснії, старій Сербії і розказують тамошньому людови, як то добре жити під сербським рядом.

Само по собі упорядкуванє сербської держави мало чим ріжнить ся від упорядкування західних держав. Скупщина (ада державна) збираєть ся кожний рік розбирає всі державні діла. Тільки сербський „установ“ (конституція) написаний є, що скупщина, коли не захоче князь міністри, не може нічого ввести нового, одмінити старого. Мало того: „установ“ дає міністрам зробити скупщину таку, вона не зможе нічого перечити міністрам. Так прим. було в скупщині 1877 г. До сього ми ще вернем ся. Діло не

в тім. Головне те, що народ у князівстві Сербії з кожним роком бідніщав, школи і т. д. не помагають народу в виховуванні чесности і лютькості — се найясніше показує, що упорядкуванє сербського князівства не постигав своєї мети.

Яким же способом сі дві сербські держави: Сербія і Черногора надіють ся визволити своїх братів від Турків і яке міркують дати їм упорядкуванє? Запевне, се питанє найголовнїйше в ділі руху кожного народа, але ні Сербія, ні Черногора ні одним словом не оповістили своїх намірів — і тим самим дали право думати, що вони хочуть побити Туреччину простою силою — (так воно після і виявило ся) і визволеному людови навязати своє упорядкуванє.

Так готовили ся два князівства почати при першому випадку війну за свободу всіх Сербів. Випадок сей і лучив ся.

Починаючи з 50-их рр. нашого віку, житє Славян у Туреччині сильно погіршало. Турки почали переймати з заходу деякі форми упорядкуваня і заводити їх у себе. Попереду село само собі вибирало попа і учителя, суд чинили самі грома-

дяне — тепер Турки сього не допускали, бо переняли з заходу канцелярські звичаї і побачили, що таким способом можна ліпше грабити людей.

Опріч усяких иньших способів грабити народ — способів, яких не цурають ся добродії по всіх землях, де в державне упорядкування — самі податки народа не малі, а ще гірш допікає їм збиране їх. Ось як про них писали Босняки в своїй жалобі султанови 1859 р.

І. Податі султанови ось які:

1) Порез, яку платить кожний хазяїн, що має свою землю, в середню руку вона рівна 90 грошам ¹⁾ (36 Франків), але зборщики беруть її не тільки з тих, хто має землю, але й з тих, хто її не має, і беруть далеко більш ніж 90 гр.

2) Войнина — рекручина, в розкладі на хати, на яку прийдець ся платити 90, на яку 100, а то й 1000 грошів.

3) Казанія по одному дукатови на казан, хто жене горілку зі слив або винограду (коміне).

4) Камрія по 10 грошів із кожної хати.

5) Жировина, за право пасти сви-

¹⁾ Гріш близить ся 20 сант. або 10 крейц.

ней у лісі; од кожної свині по 1 грошеви і 7 пар (пара = $\frac{1}{2}$ сантима). Пописі свиний нема, — тому збірчики беруть, кільки самі знають.

6) Крм а р і н а по 5 грошів від кнура; а щоб не морочити ся, то з одної хати беруть за одного, не питаючи, чи в у хазяїна яка свиня, чи ні.

7) Д ю м р у к, непряма подать — на все ввізне із за кордону.

8) Д е с я т и н а, з усього що вродить на полі, і в кошарі.

Всі сі податі віддаєть ся на окуп Грекам, Вірменам, або таким иньшим Жидам із своїх - же Сербів. Вони „десятину“ не беруть натурою, а заставляють платити за неї грішми і назначають ціну, яку їм самим захочеть ся. Від того ся десятина частіш усього зрівнюєть ся з п'ятиною, або й третиною.

II. Податі панам такі :

1) Т р е т и н а. Кожен кмет (що сидить на землі пана-аїи) повинен давати третю скибу, але пани не дивлять ся на урожай, а навпаки показують стільки та й стільки собі принести. Часом ся подать виїде в осьмину, а часом і в половину усього урожаю.

2) Половина з трави і огороднини. А що ніякому азї не потрібно стільки огороднини, скількиб йому нанесли, то він приказує платити сю подать грішми, по ціні, яку наложить чоловікови, хоч ніде її продати й за четвертину сеї ціни.

3) П а н щ и н а. Аги заставляють Сербів робити на них, скільки їм хочеть ся. Се заведено проти законів як турецького уряду, так і проти самого характеру Турків.

Босна, ще за добу сербського царства, до приходу Турків у Європу, була найгірший край на простий люд. Кріпацтво сербського царства і самоволя панів були найбільші у Босні, що час була під сербськими царями, час під угорським королем. Турки, з'явившись на балканськїм півострові і знищивши сербське панство, разом із ним одмінили й кріпацтво. Се не було од вільнодумства Турків, а від того, що вони не знали ціни землі, бо самі не були хлїборобами. Турецька орда, звоювавши балканський півостров, подїлила між собою не землю, але людей. Людям вони дали повну волю робити як самі хочуть, землю всю віддали їм, тільки жадали од народа десятину урожаю.

Ще в кінці XVIII віку ся десятина зовсім не була тяжка для народа. Спагія, пан турецький, ніколи не ходив по товах

і не заглядав, скільки хто зібрав із поля, а брав стільки, скільки йому давали. До тогож, десятина брала ся тільки з хлібів, що жались серпом. Що косило ся, з того не брали нічого — замість усього сього була главниця, по два арати (80 сент.) з кождої хати. Іноді спагія договорював ся зі своїми людьми і вони йому десятину платили не натурою, а грішми по 10 грошів із кождого господаря. Султанови платив ся тільки гарач і порез і обидві податї ніколи не сягали до 10 грошів.

Так було ще в кінці XVIII віку і то тільки по всіх сербських землях, опріч Босни. В останній все старе панство сербське потурчилось і задержало за собою дещо з тих прав, які мало в старовину: земля зістала ся за ними, хоча й людям на ній Турки дали волю: вони могли кинути свого агу і йти на друге місце. Сього не можна було робити за добу сербського царства, коли весь простий люд був крєпавами і наслідною власністю пана.

Починаючи з початку XIX віку, коли настали великі бунти в Туреччині, життя Сербів для одних начеб то поліпшало, бо вони стали вільні від Турків, а другій частині воно погіршало. Наслідуване за-

хідної цивілізації Турками зробило життя простого люду, як і скрізь, іще гіршим.

Число податків, виписане нами з жалоби Босняків, не так велике по иньших краях сербських у Туреччині, але й не багато менше. У всякім разі можна бачити з сього, яке тяжке життя Сербів у Туреччині і коли вони не підняли ся на Турків, то тільки тому, що в них забута всяка думка, всякий почин діла. Воно тільки зі сторони здасть ся, що підняти ся против уряду, що має завше готове військо, легко. На діліж завше виходить так, що якеб не погане було життя люду, а він усе думає, що од повстаня буде все гірш. Народ повстає тільки тоді, як його життя зразу переходить із доброго в погане, або як має тверду думку, що повстане напевно доведе його до ліпшого життя. Ні першого, ні другого у балканських Славян не могло бути. Життя їх погіршало не зразу, але по трохи, — і то завше так, що гіршало після невдачного повстаня, і само собою одбивало думку про друге повстанє. Сербія за довгий час свого вільного життя ще ні разу не подала права думати, що рух у Туреччині найде собі підмогу в ній. А завше бувало навпаки. За час руху в Босні в 30. р. р. Милош, сербський князь, не

тільки не покористував ся сим, щоб помогти Сербам Боснякам, а ще поміг султанови. В частих війнах Черногори з турецьким султаном Сербія ніколи не подала помочи. Запевне народови, який думає, що сильнішого царя, як султан, нема й у світі, не може прийти думка підняти ся проти нього. В Герцоговині, в тих краях, що ближчі до Горногори, як ми бачили, не може бути великої охоти підніматися на султана, в далеких же краях вплив чорногорського князя не великий і дуже мало надії, щоб Черногора могла їх освободити од Турків.

Так стояло діло Сербів у Туреччині.

Зовсім неважний випадок кинув іскру і запалив ту війну, яка тільки що скінчила ся.

Не так далеко на північ від чорногорської границі живе в Герцоговині племя Невесінці. Воно не має ніяких вольностей і платить Туркам усі ті податі, які платять і інші султанові підданники. Земля, на якій живе се племя, дуже плодюча і добра до хліборобства; таких долин, як Невесінська, у Герцоговині дуже мало. Але не глядячи на се, в 1874 р. там лущив ся неврожай. Одкупщики десятини, знаючи се, не явили ся туди в осени,

коли треба було збирати хліб і глянути оком, хоч для виду, на врожай¹⁾). Невесінці зібрали хліб і без них. Зимою, вже в початку 75 р., прийшли одкупщики і зажадали такої десятини від народа, що якби її віддати, то самим нічогосїнько не зостанеть ся. Невесінці не захотіли її дати, а давали таку, яка справді принадала. Одкупщики, опросивши пашу, насилали на Невесінців заптіїв (турецькі жандарми), яким наказано було грабити народ. Невесінці покидали свої статки й порозбігали ся: хто в Черногору, хто в Дальмацію. Про такі безчинства Турків заговорили скрізь. Літом цісар проїздив по Дальмації і Невесінці просили його заступити ся за них перед султаном. Туркам усе се не дуже подобало ся і Дєрвіш-паша требінський нарядив комісію, розібрати жалоби Невесінців. У сій комісії був депутат і од Черногори.

Поки комісія розбирала діло Невесінців, Черногора готовила все потрібне для повстаня. Черногорський князь не подавав ніякого виду, що він хоче повстаня, і коли йому Невесінці жаліли ся на своє житє, він раяв їм пождати років

¹⁾ Обычай такий, що хліба з піль не можна збирати до того часу, поки не прийдуть одкупщики і не поцінують його.

з два і він тоді почне воювати з Туреччиною. Між тим тесть князя Петро Вукотич підбивав Невесінців узяти ся за зброю.

Комісія скінчила свою роботу. Невесінці могли вернути ся до дому і там жити, як і перш. Але тільки що вони вернули на своє пожарище, як почали сварити ся з Турками, що жили в Невесіні, і побили ся. Микола післав туди Пека Павловича, свого далекого родича, командира Чевського племена, начеб то мирити їх, а на ділі, щоб він, як старий гайдамака, упорядкував Невесінців і почав бити ся з Турками на правду. Не ввідали Невесінці обернути ся зі своїми Турками, як уже Банянці, Піва, Дробняки, Гашчане і т. д. взяли ся за оружє.

Перша сварка між Турками і Невесінцями була в початку липня, а в кінці сьогож таки місяця пограничні з Чорногорою герцоговинські племена були вже у війні з Турками як слід.

Герцоговинські племена, що підняли ся на Турків, були такі :

Невесінці, з воїводою попом Раданом, командирами : Радовичем і Драго Обреновичем; Гатчане з воїводою попом Богданом Зімонічем і командиром Главатим; Півяне з Лазором Сочицею і Вуле Хаднеїчем; до Півян же були за одно

Дробняки і Езера, кожного з цих племен половина вже була під чорногорським князем, друга ще в Герцоговині; Баняне з воївудою Максимом Бачевичем; Зубчане — сі не мали в час початку повстання свого воїводи, тому Чорногора послала їм за воїводу попа Міню.

Разом із сими племенами повстали й менші, от як Тробчане, яких імен ми не можемо згадати тому, що вони дуже малі — чоловіка по 50 війська найбільш. Сі племена завше були разом із иньшими більшими і самостійно нічого не робили.

Всі сі племена, казав би чоловік, підняли ся самі на Турків, бо явного присилування їм не було. Шумяки на більш-менш були присилувані взяти ся за зброю; вони підняли ся зараз за першими; командиром у них був Лука Петкович, а воївудою архимандрит Мілентій. По полю не тільки в вересні взяли ся за зброю, коли Лука Петкович випалив їм кілька сіл; тоді тільки вони взяли ся за оружжя і вибрали за воїводу ксьондза (Половополяне в більшій частині католики) Лусіча.

З усіх девяти племен мали причину підняти ся на Турків тільки Невесінці, 'атчане, що підняли ся начеб-то самі,

і присилувані до того Шумяки і Попово-поляне. Всіж иньші, що робили найбільш шкоди Туркам — бо про Шумяків та Попово-Полян можна тільки й сказати, що були в повстані, а на ділі роботи ніякої не робили, — так кажу, жите иньших племен було таке, що як би вони його змінили на чорногорське підданство, то вимінялиб, як кажуть, шило на швайку, на гірше, а не на лїпше. Від чогож вони підняли ся?

Я вже згадував, що робила Чорногора (князі Данило і Микола), щоб прихилити до себе Герцоговинців. Але на ділі сього показало ся мало. Герцоговинські пограничні племена не дуже радісно брали ся за оружє, так для більшої охоти до Пека Павловича було послано 500 Чорногорців із ріжних племен. Пограничним племенам zostавало ся на вибір: або бити ся з Чорногорцями, або піднимати ся на Турків. Останнє було далеко легче.

Зубчане було племя найбільш неспокойне для Чорногорців; вони ще памятали Луку Вукаловича, з його намір вибити ся з під Турків і не піддавати ся чорногорському князеві ¹⁾. Князь тепер дуже пиль-

¹⁾ За таку непокірність чорногорський князь послав було вбити Вукаловича, але йому вдало ся не тільки спасти ся од смерти, але й убити деко-

нував за ними, і користуючись тим, що Зубчане після Луки не вибирали собі воїводи, послав туди попа Міню, що мав держати їх у руках. Міня в Зубцях нічого не робив Туркам, за те викорчовував вольнодумство. Одного з земляків Д. Вукаловича, що мав повагу у народа і не дуже слухав чорногорського князя, він наказав розстріляти ні за - що, ні про - що. В сей час (у вересні) у Зубчан був уже свій воївода — Трифоко Вукалович; він і всі Зубчане стали нападати на попа Міню і кричати на Чорногору. Никола позвав попа Міню на Цетіне, але йому не було ніякої кари.

Сей випадок із попом Мінею, чорногорським посланником у Герцоговині, найліпше показує, який погляд має Чорногора на Герцоговину і якими способами може заставляти її себе слухати. Все діло герцоговинського повстання є те ж саме, що зробив під Міня з Зеком із Ів, — запевне що тільки в більших розмірах. Се зовсім не трудно закримітити розглядаючи, як ішло повстанє.

Але щоб нам ясніше уявити собі, як ішло повстанє, треба познайомити ся з обставинами самого воюваня в сьому краєви.

трих зрадників. Через се-ж він мусів утікати в Росю, де і вмер.

В краї, який захопило повстане, є кілька городів із кріпостями, щоб боронити ся від нападу то Черногорців, що тут під боком, то від Герцоговинців, що доволі часто беруть ся за оружє. В городах у більшій частині живуть одні Турки, по селах їх далеко менш, але й тут по паланках вони поробили кули, невеличкі кріпости, які взяти без гармат доволі трудно. Кули розкидані по всіх краях Герцоговини, багато їх пороблено нарочно, щоб зупиняти вороже військo і не дозволяти йому переходити з одного місця у друге, — такі кули далеко більші і в них завше стоїть військo. — Від того, що Герцоговина вкрита горами і ходити не всюди можна від ярів та круч, Туркам кули дуже помагають, бо поставивши їх між гір у проході, можна зовсім не перепускати війська, поки не розвалиш кули. Опріч Баян, у кожному герцоговинському племені є по кілька кул, — і перехід війська з одного місця у друге вони роблять трудним. Герцоговинці і Черногорці хоча і звикли ходити по таких дорогах, по яких ніхто иньший ходити не може, але й їм кули в деяких місцях дуже мішають і заставляють ходити в обхід. Опріч того військo з кул може нападати на село, коли в ньому не має герцоговин-

ського війська, спалити його, забрати все добро, і повбивати жінок і дітей. Через сев Герцоґовинцям із самого початку повстання прийшлося свої сім'ї і добро виводити за кордон: У Чорногорі і Далмацію. Разом із сям треба було всіх Турків, що жили в паланках та селах, загнати в городи, кріпости і не випускати їх із відтіля за харчами. Над сям усім повстанці працювали до кінця жовтня. З початку-ж повстання розпочала ся вже дійсна війна.

Городи з кріпостями, що стояли в зревольтованому краї, були: на самій півночі Требіня, що стоїть недалеко від Дубровника (Рагузи) і має до нього гарну дорогу, на якій стоїть кілька чималих кул; на південно-східну сторону від нього стоїть Білече, далі Метохія, в Гатацькому полі; з відти дорога одна йде па південь у Нікшич, а друга звертає більш на схід, в Горансько. Між сими горами проведена дорога і скрізь стояли кули. Харчі для війська і Турків, що сиділи в городах, заковували ся в Дубровнику і по сій дорозі розносились у всі городи. Підмога військом і всякими военными справами йшла через Клек, де турецька земля підходить до моря. Сюди все привозило ся

на кораблях і йшло через Столац і Любінє на південь.

Загнавши Турків у кріпости, повстанцям зоставало ся не допускати обозів у городи і брати їх голодом, бо взяти в бою, не маючи пушок, нічого й думати. В початку вересня у Горанську не стало харчів і Турки збирались у Метохії, в Га-тацькому полі, щоб провезти провіянт у Горансько. Повстанці знали і всі свої сили зібрали в Піву і стали під Горанськом. Мухтар-паша йшов на Муратовиці. Недалеко від города зустрілись два війська. Били ся два дні і три ночі не перестаючи. На кінець Турки не видержали і побігли назад, стративши весь провіянт і багато товаришів. Горанському підходили остатні часи. Всі харчі вийшли і коли Турки з Метохії не привезуть їх через кілька днів, город мусїтимо здати ся повстанцям. Герцоговинці вже міркували, як то вони будуть воювати дальше, коли візьмуть Горансько. Діло в тім, що в Горанську було дві гармати, багато ручного оружя й пороху. Між повстанцями-ж було багато таких, що або зовсім не мали оружя, або мали одні кремінні рушниці, якими бити ся з Турками, узбровними у скорострілки — просто сьміх. Маючи-ж у своїх руках доволі оружя,

а головно, дві пушки, Герцоговинці зо-
всім інакше заговорили-б. Всі ті кули,
що мішають повстанцям вільно ходити
по всіх дорогах, зараз пропали би од
двох-трох вистрілів із гармати. Тоді по-
встанцям вічного було-б озирати ся назад
і вони йшли-б на прямець у середину Гер-
цоговини, де народ тільки й ждав помочи,
щоб підняти ся на Турків. — Все се Гер-
цоговинці добре знали і збирали всі сили,
щоб знову побити Турків, доки вони в'я-
влять ся виручити Горансько. Побіда зда-
вала ся певна, бо Мухтар не міг зібрати
й стільки війська, скільки вів перший раз.
Тепер же військо раз побите, не мало
стільки духа; після першого бою на Му-
ратовиці випав перший, глибокий сніг,
а Турки не звикли до морозу. — Все го-
ворило, що побіда буде на стороні по-
встанців — у сьому ніхто й не сумні-
вав ся.

Але не так склало ся, як ждало ся.

За два дни перед тим, як мали Турки
знову прийти на Муратовицю, в табір до
повстанців приїхав кореспондент газети
„Рускій Мір“, граф Монтеверде; він при-
віз із собою наказ від воєводи Петра Ву-
котича, що тоді стояв із чорногорським
військом на границі в Тупані. Приказ був
до Пека Павловича, ватажка Чорногорців,

що помагали повстаню; який він був сей наказ — не звісно. Тільки після його Пеко заговорив зовсім иньшою мовою.

Мухтар-паша сам бачив, що йому не звоювати повстанців і не пробитись у Горансько; він уже післав до герцоґовинських воїводів і обіцяв їм грошми одчипного, аби тільки його не чіпали і пропустили у Горансько. Але воїводи сього й слухати не хотіли, бо самі знали, що Горанську цїни не складеш. Павлович до прїїзду Монтеверде теж про гроші і слухати не хотів, опісля-ж почав закидати розмову на те: що хто його ще знає, чия переможе, а гроші штука вірна: куди не покладеш — помістять ся. Сочиця і иньші думали, що він шуткує і тільки сьміяли ся. Але ні! На другий день (14 вересня) Турки показали ся на Ровному перед Муратовицею. Сніг украв бугровате місце і повстанцям можна було перелїчити всіх Турків: вони плямами чорвіли по снігу. Військо повстанців висипало з курінів і ждало тільки привази, щоб стати в шанці і ждати Турків, але воївод не видко було. Тільки на правому крилі Сочиця готовив ся зі своїм військом; середина і лїве крило, яке водив Пеко Павлович, стояло похмурно не знаючи, що робити і дивуючись, чом нема воївод, які завше поперед вій-

ська йшли на Турків. — Пеко вговорював попа Зімоніча йти з ним у Гацко і вдарити на Метохію, яка, як він казав, тепер без війська, не буде обороняти ся і вони її візьмуть за іграшки. Зімоніч не піддавав ся довго. Але коли Пеко сказав, що йде сам, він поустив. Треба сказати: на скільки Зімоніч був високий, здоровий чоловік, на стільки він був слабкий характером і почином діла; його можна було завше збити з пантелику легко і заставити робити те, з чим він сам у думці не згоджуєть ся. Пеко пішов зі своїми Черногорцями, а за ним і Гатчане, дивуючись, чом се вони не застали ся битись. Сочиця з кількома своїми сотнями не міг опирати ся Туркам і вони вільно пройшли у Горансько.

Нічого й казати, що на Метохію не вдаряли.

Після сього діла повстанцям ніколи не лучало ся такого згодного випадку. Всі бої, що йдуть після сього аж до весни — до того часу, поки не настали криваві бої під Нікшичом — ведуть ся без усякої дальшої думки, а тільки для того, щоб пообати ся, або відняти у Турків кілька сотень штук худоби.

Перший бій після Муратовиці був біля Шобатових кул (17 і 18 вересня). Тут одня-

то з дві тисячі овець і кількасот рогатої худоби. З повстанців погинуло чоловіка 40—50. Дальш іде бій біля Крестаца (12 грудня). Тут Чорногорці з Цекєм тільки дивили ся, як бють ся Герцоговинці з Турками. Бій кінчив ся нічим, Турків погинуло чоловіка 10, а повстанців до 70. Після сього впять бій біля Шобатових кул, ради того тільки, щоб заграбити кілька штук худоби. З нового року (1876) починають ся великі бої під Требінями на Глухій-Смоклі і Радован-Ждрелу два рази.

Мета сих боїв: не впустити провіянту у Требіню, де був голод. Двічі повстанці били Турків, але (14 січня) наслідок вони пробили ся до цісарської границі, забрали там харчів і вернули ся назад. Після сього діла не чути ніяких боїв аж до кінця лютого. Побили ся на ново по дорозі між Горанськом і Метохією у Піві. Турки були розбиті і однято від них дві гармати, яких до самої чорногорської війни не можна було зрештувати. Скоро після сього настало замирене і переговори через Родіча, дальматинського губернатора, з Турками. За тим ідуть бої під Нікшічом (кінець марця і початок цвітня), який напала голодуха і повстанці навспражки хотіли його взяти. Микола чор-

ногорський послав їм у поміч більш 6 тисяч Чорногорів. Але ї се не помогло: Мухтару-наші вдалось подати провіант у Нікшич і повстанці од нього відступили.

До самого оголошеня війни між Чорногорою і Туреччиною у повстанців ідуть маленькі бої, але тільки для того, щоб показати, що повстанє не затихло. За тим чорногорський князь Микола I праймає всіх повстанців під свою власну руку.

З самого ходу повстаня, з діла під Горанськом у вересві вже видно, куди Чорногора гне і що міркує зробити з повстаня. Намір князя стане нам іще яснійший, коли ми глянемо на другу дипломатичну сторону повстаня.

Ми вже бачили, що робив піп Міня в Зубцях. Се був один із дипломатів чорногорського князя. За весь час повстаня Микола показував вид, що воно йому не любить ся і він нічим йому не помагав. Щоб більш відвести очи європейським дипломатам, які завше дивлять ся під лїс, а не бачать, що у них робить ся під носом, — і через се ошукати їх — нема нічого легчого, — так кажу для мани чорногорський князь поставив над усіми повстанцями за начальника Мічу Любібратача — чоловіка що вчив ся в різних школах, їздив по всіх

усюдах і знав, як напустити ману. Независимість Любібратіча од чорногорського князя показувала ся тим вірнішою, що Мічо ще за Луки Вукаловича гайдамакував і був у нього писарем. Останні літа Любібратіч був у Сербії і там, а може ще й раніше, усвоїв собі думку з'єднання всіх Сербів у одно (підвівши їх у підданство сербського князя). З сею думкою він поїхав у Герцоговину, як тільки там розпочало ся діло. З початку повстання в Герцоговині, а за тим (через півтора місяця) і у Боснії — здавало ся, що для Туреччини настав остатній час. Любібратіч не ховав перед Герцоговинцями думку, що одбившись од Турків краще всього буде пристати до Сербії. Такої-ж думки держав ся архімандрит Мілентій Перович, воївода Шумяків Лука Петкович, багато з Зубчан і иньших пограничних Герцоговинців. Думки сеї не цурав ся й під Богдан Зімоніч, хоча він найбільш із усіх воївод герцоговинських уживав од Миколи.

Думка Любібратічева не сховала ся і від чорногорського князя, але він не такий, щоб класти палець у зуби голодному вовкови. Тому Любібратіч був тільки потрібен доти, поки вся Європа не придивилась до герцоговинського повстання, а як воно їй скоро осточортіло і європей-

ські дипломати стали менш пильнувати на нього, — тоді Любіратічеві дали одставку. Се легко було зробити, бо сам він дав до сього повід. Герцоґовинські воїводи розсердили ся на нього, що він вихваляв себе в листах, а про них писалось мало. Пеко на се більш усього розсердив ся і Любіратіча прогнано найперш із нижньої Герцоґовини (в $\frac{1}{2}$ жовтня). Він перейшов у Шуму і там держав ся аж до січня 1876 р. Коли туди прийшли Черногорці з Пеком, він перейшов у Поцовополе під Любушку, де теж були гайдамацькі ватаги, а як і там йому не повело ся, то він дав себе звязати цісарським жандармам і його послано в Лінц. Приятелі Любіратіча, хоча - нехоча, мусіли перейти на сторону Черногори і покаяти ся. Пеко заступив ся за Луку Петковича і Тому Томашевича, командира Зубацького і після боя на Радован Ждрелу (14 січня) послав їх на Цетіне до князя який прийняв їх милостиво і одпустив їх гріхи. Архимандрит Мілентій був дуже поважний чоловік і Микола не лїчив за добре до нього сікати ся. Інші не показували себе явно приятелями Любіратіча, і завше одрікали ся від нього — тому їм нічого й не було.

Після Муратовиці, як Пеко пропустив Турків у Горансько, всі Герцоговинці, а особливо Сочиця, дуже на нього нарікали, називали Вуком Бранковичем¹⁾. А за ним лаяли і Чорногору, що робить із ними таку нечесність. Щоб утихомирити Сочицю Петро Вукотич закликав до себе (5 грудня) всіх воєводів герцоговинських і меншу старшину, і при них утвердив Сочицю воєводою над Півянами. До цього часу він іще не називався таким іменем. Тепер, за таку ласку чорногорського уряду до себе Сочиця і все його військо позабули про зраду Пекову і навіть повеселішали. Один сей випадок показує, на скільки Чорногора розпаскудила народ у Герцоговині... Так самож зробила Чорногора і з Лукою Петковичем і Томою Томашевичем, потвердивши їх командирами. Тільки Томашевич на сю ласку глянув холодно і прийняв її, щоб тільки не сварити ся з чорногорським князем...

Всі сі смути у Герцоговині доволі явно показують, що власть Миколи там не дуже ще кріпка. Він не такий глухий,

¹⁾ По народнім оповіданням Вук Бранкович арадив Сербів у бою на Косовім полі (1389), перейшов на сторону Турків і через се Сербі були побиті. Імя Вука Бранковича визиваєть ся як найгірша лайка.

та сліпий, щоб сього не бачити. Він знав усе се заравя і через те вів повстане, як ми бачимо, тільки для того, щоб губити народ і збіднити його. Як би там не було, а пограничні племена при вдачі повстаня і увільнення від Турків з'єднались би скоріше всього з Сербією. А на вдачу всі надіяли ся. Кудиб тоді ширяла ся чорногорська границя? на південь, де живуть альбанські племена? Кожному видно, що так не можна, а більш усього видніше се чорногорському князеви. Запевне, що для нього буде корисніше, як пограничні племена не будуть мати сили, тоді вони самі оддадут ся в його руки. Бо на скільки Герцоговинці не мирні, показує й те, що в цвітні, коли Чорногора вже явно показала, що не хоче дати розширити ся повстаню, воїводи послали виборного в Білград, щоб він договорив ся з сербським урядом. Герцоговинці обіцяли перейти до сербських границь і туг підняти край на Турків; їм треба було тільки помочі харчами і всякою військовою справою. Сербський уряд не згодив ся на се і раяв повстанцям мирити ся з Чорногорою.

З усього сього видно, що чорногорському князеви зовсім не потрібно було, щоб повстанці взяли Горансько, а з ним гармати і військовою справу: йому потрібно

було тільки, щоб Герцоговинці тратили сили в війні нічого не добуваючи, не переставали шарпати Туреччину і заставили її охотою відступити Чорногорі кусок Герцоговини... Друге діло для Миколи був Нікшич. В тому місці, де стоїть Нікшич, турецька земля врїзуєть ся клином у Чорногору і на самому розі стоїть Нікшич, кріпка кріпость. З полуденного боку таким же клином врїзуєть ся Спуж, і Чорногора мало не перерїзуєть ся на дві половини. Пройти через Чорногору з Нікшича в Спуж нічого не стоїть, бо на сій вузкій полосі пролягає долина р. Зети. Нікшич завше колов око Чорногорі і вона вже кілька раз силувала ся взяти сю кріпость, але ні разу не вдало ся.

Нікшичане, все Серби потурчаки, народ кріпкий, одважний, кожен раз одбивали напади Чорногорців і зоставали ся цілі. За час повстаня, коли Туреччина ніяк не могла втихомирити сю горсточку людей, Миколі здавало ся, що на Нікшич прийшов останній час і він не задумуючись послав на підмогу повстанцям більш 6 тис. Чорногорців. Бо щоб не було з повстанєм, а Нікшич усе так зостав би ся за Чорногорою і вже більш не колов би її очей.

Як не ясне було вмішуване Чорногори у повстанє, але й на сей раз їй удало ся одвести очи всім тим, кому воно здавало ся лишнім. Микола завше одговорював ся, що повстанє йому не миле, і навіть виставив було військо на границу, говорячи, що він її хоче оберегати і не пропускати в Чорногору ні Турків, ні повстанців. Але на ділі Петро Вукотич вийшов на границу тільки для того, щоб блище бути до повстанців і подати їм поміч, коли потрібно буде. А що до того, щоб не пропускати повстанців у Чорногору, то він так робив: Кожен повстанець переходив її вільно в одиночку. А перед Рідвом, як треба було повстанцям перейти з Банян у Зубці (а се можна було зробити тільки через Чорногору, бо зараз при границі стоять Клобук і Белече), тоді Вукотич військо розпустив, а сам пішов в Унац (у Граовськїм полті), куди слідком за ним прийшли герцога виньські воїводи з військом і Пеко з Чорногорцями, якому заборонено було вступати на чорногорську землю. Побачивши Пека і чорногорських воївод у себе в хаті, Вукотич почав кричати, що вони хотять його вбити, що біля нього не має тепер війська, так із ним можуть зробити все, що їм хочеть ся. І тільки накричавшись

до сита, він почав їм наказувати, як іти під Требіню і що там робити. Микола й сам не цурався переписувати ся з Пеком; се він робив завше через воїводу Машу Вербіцу; тільки один раз сам йому писав (16 січня) по тому поводу, що з Дубровника (Рагузи) була кимось послана телеґрама князеві: „Господару, твої Чорногорці мруть із голоду“. Князь думав було, що се зробив Пеко і через те уважав потрібним його вилаяти. На сьому письмі Пеко зробив хрест — (він не грамотний) і той же Чорногорець, що приніс письмо, відніс його назад.

От же який не був причепа Микола до Герцоговинців, а все таки на ділі він був дуже полохливий (сю сторону характеру вже показує його боязнь всесербської думки). Як почали ся переговори про замирення з генералом Радічем і коли Веселіцький-Божидарович від Горчакова радив повстанцям помирити ся і пристати на Андрашеві реформи, — Микола подумав було, що Росія запевне хоче втихомирити повстанє, і шепнув Вукотичеві, щоб повстаня більш не було. Вукотич трохи погарячив ся і звелів було повстанцям готувити ся до миру... Тільки згоді, коли стало видно, що Росія й сама не знає, чи добре діло повстанє, чи ні, і ніяких

мір проти нього не приймає, тоді Микола ще більш надіг на повстанців, почав не оглядаючись їм помагати, бо вже звирився, що їм його рук не минути.

Тепер ми бачимо, що за річ була герцоґовинське повстанє: Більша частина повстанців по самій постанові свого життя не мала ніякої причини воювати з Турками. Черногора — завше дбаючи за розширенє своїх границь, роздула діло Невесїнців і заставила герцоґовинські племена йти проти своєї користи: воювати з Турками, щоб у кінці кінців замінити своє яке-таке житє на далеко поганьше під чорногорським князем. Саме повстанє було так ведене, щоб не могло принести великої шкоди Туркам, а тільки стратити сили Герцоґовинців. На послїдок, чорногорський уряд (князь) хотїв було кинути повстанців самих, не боячись ні Бога, ні соромячись людей, а тільки припадок поміг йому не показати себе явним зрадником перед Герцоґовинцями...

Здаєть ся, я не помиляюсь говорячи так...

Я нарочно задержав ся довше на герцоґовинському повстанї, щоб показати, на скільки тут було самостійної роботи повстанців і як із ними робила Черногора. Також саме було і з повстанєм у Боснії,

що розпочало ся півтора місяця після герцоґовинського.

Подивившись на нього ми глянем на переговори між Сербією і Чорногорою і як завязалась їх війна з Турками.

II.

Повстане у Боснії і Болгарії.

Чутка про герцоґовинське повстане з самого того дня, коли воно почало ся, росла не по днях, а по часах та мінутах. Тільки й чути було скрізь, що там, то там герцоґовинські повстанці побили вдесятеро більшу силу Турків: Туреччина не видержить і мусить розпасти ся. Люде не хотіли пильно придивляти ся до дїла і раділи, що воно йде так, як їм бажасть ся... Але й без сих веселих думок, що обняли весь славянський сьвіт, сербський уряд не дрімав. Згадаймо, що думка об'єднання всіх Сербів провяла кожного урядника у князівстві і він спить і бачить, як то буде господарювати в нових, добытих від Турків землях. Герцоґовинське повстане, що росло не по днях, а по часах, дало сербському каламареві надію, що Боснія скорим часом, пильною

годиною буде Ҁхня. Уряд сербський зараз же послав у Боснію своїх людей з грішми підняти й там повстане.

Ми вже бачили, яке жите Сербо-Босняка: йому й у голову не може за-пасти думка підняти ся проти своїх панів і уряду, який він уважає найсильнішим на світі... „На світі“, каже Босняк зо слів Турків, „є одно тільки царство — Туреччина, всі иньші тільки королівства“. Але й у Боснії є один край, у якому люде не дуже полохливі. Се північно-західний куток, або країна. В сьому краї якось із давних давен народ не звик покоряти ся; гайдамаки ніколи не перевозили ся в козарських і гермецьких горах, народ не раз піднімав ся і давав себе в знаки турецькому урядови. В сей то край і завітали посланці сербського уряду. Язплось кілька охочих із цїсарських Сербів, Хорватів і Хорутанів; прийшла військова справа і на першу пречисту (15 серпня) почала ся робота.

Повстане й тут, як і у Герцоговині почало ся тим, що сімі і всяке добро повстанці почали перепроваджувати за кордон у цїсарщину. Дальша праця сього повстаня була відмінна від герцоговинського: у Герцоговинців були місця, куди Турки не могли дістати ся за повстан-

цями: Баняне, Зубці і на остаток Черногора, з якої повстанці добували все потрібне для воювання; у Босняків нічого того не було. Турки могли гнати ся за повстанцями аж до самого цісарського кордону, за яким вони не сміли збирати ся в ватаги і носити оружя.

З першу цісарщина дивила ся через пальці на повстаня у Боснії і Герцоговині, особливо в першій, бо мала надію, що Босняки захотять бути підданими цісаря, але як розсмакувала діло, почала інакше робити. Не тільки повстанці не сміли переходити кордон, а лучало ся, що жандарми не пускали жінок і дітей, які втікали на той бік кордону через ріку Унну. Може багато й видуманого є в тому, буцїм Турки перед очима цісарських жандармів убивали жінок і дітей, що втікали. — В решті се ще колись вияснить ся; головне в тім, що повстанці не могли ждати собі полегкості від цісарщини; вони мусіли в самій Боснії так зробити, щоб було де оддыхати після боїв із Турками. В сьому їм багато помогли великі гори вкриті лісами. Тут вони робили засїки і могли довго обороняти ся від Турків, тим більше, що ті не могли зібрати стільки війська, щоб облягти і добувати повстанців у січах.

Люде, посланці сербського уряду, були дуже мало спосібні до того діла, до якого їх приставлено: вони не могли упорядкувати повстанє так, щоб воно держало ся купи. — Всї повстанці розбивали ся на загони і кожний з них робив, що сам хотїв. По Боснії в багато панських дворів і Турків живе по селах далеко більш, ніж у Герцоговині; до них то і взяли ся повстанці. Можна сказати, що в сьому й було все повстанє. Тут не було того, щоб повстанє упорядкувало з себе якусь державу, постановило свої закони житя, вибрало б людей, що заправляли б усїм ділом — нічого такого, кажу, не було. Правда, що такого упорядкованя не було й у герцоговинськїм повстаню; але там була зовсїм иньша постанова діла; там була під боком Черногора, що всьому давала порядок. Повстанці були не що иньше, як тільки військо Черногори, військо, яке й не хотїло би слухати її, та повинно було. У Боснії починатель діла, сербський уряд, був далеко, йогож посланці не вмїли нічого путнього зробити. З босанських же ватажків ні оден не мав хвсту до громадського упорядкованя; всї вони (пїп Коран, Голуб Бабїч, Цеція) були би більш-менш добрі атамани загонів, але не знали нічого про громадське упорядкованє

і його потреби. Їм здавало ся доволі й того, що вони бють ся, а упорядковувати громаду — се вже діло сербського уряду, який і зробить усе, що треба, як Турки до ноги будуть вибиті. Між тим повстанє Сербів (1804—13 і з 1815 рр.) і здобуло, чого хотіло, можна сказати, через те тільки, що з першого-ж дня, як почало ся діло, громада була упорядкована в державу, і як така могла сильніше опирати ся Туркам — турецькій державі. Був між босанськими повстанцями один чоловік, на якого можна булоб надіяти ся, що він зробить щось більш для повстанців, ніж прості загони — се Целагіч. Але, треба правду сказати, він більш дбав про те: як повинна упорядкувати ся земля після того, коли Турки будуть уже вигнані. Упорядкованє своє Целагіч видумував і за Боснію і Герцоговину. В своїх 23 §§. упорядкованя ні одним словом не споминає, як і що тепер робити, а тільки вже тоді, як хтось визволить Босняків із під Турків, хоча й свої §§. пише „для тих, хто турбуєть ся одняти Боснію“, (онима, која се доввајају, да Босну добију). Я привів би кілька §§. з його „Усташки програм или болє речи проглас усташких права“, так, правду сказати — жалко паперу. Коротко кажучи,

там прописано все, не достав тільки §. для ложок, яким повинні їсти люде булучої держави. Хай так. Для приміру виішемо кілька меньших §§.:

§. 17. Право адвоцираня увида се, почем се осведочило, да адвокати завадяю і пропаштую народ. Ако су закони добри и судиє поштене, то че свако правду свою без адвоката и кадия (слов. турецьке: судя) добити. Ако ли ово нив овако, онда (тоді) треба рдъаве (погані) законе уништити і праведне прописати, а неправедне судије истерати и поштене поставити“.

§. 18. За коматаре (лихварі) и кајитари (мошенники) строг закон прописати“.

§. 19. Стојеча војска (регуларне) или нека се сосвим укые, или на најмани брой (число) сманъи, јер грдне (великі) штете народу причинъава у сваком погледу“ і т. д. Кожному видко, скільки такі закони стосували ся до того, що робило ся в Боснії? Запевне, що работа в ХХ віці не може нічого помогти теперішній праці. Про те Целаліч над сим не подумав і стратив за дарма час — по меньшій мірі...

Але, як кажуть, не тільки й світа, що в вікні. Служити ділу визволеня Босняків від турецької неволі, взяв ся Петро

Караджорджевич, внук Юрія Петровича, „верховного вождя“ в першому сербському повстанні, прованого Турками Кара Джордже (Чорний Юрій). Петро прийшов між повстанців, як простий чоловік, не хотів бути ніяким старшиною; багато свого маєтку він потратив на всяку військову справу за босняцьке повстання. Цісарщина дозволила йому все закупити і перевозити від того, що він самим своїм племям (Караджорджевичів прогнали з Сербії Обреновичі) перечив сербському князеві Мілян у Обреновичу IV. Цісарщині завести непорозуміння між Боснією і Сербією було на руку і вона багато те в чому помагала Петрови.

Чутка, що Петро Караджорджевич між повстанцями, скоро провнесла ся і по Боснії і по сусідних краях у цісарщині. Простий народ зараз подумав, що тепер повстання урядкується гаразд, і ватагами присгавав до повстанців. Кажуть, у кілька днів зібралось більш 6 тисяч війська. Петро мусів би і против волі стати старшиною, а може й самим головою у повстанні; до сьогож часу він був простим воїном, терпів і голод і холод не менш вніших і бив ся з Турками не гірш від найзавзятійших повстанців. Трудно думати, щоб діло повстання, ведене рукою

Петра мало не зовсім добрий кінець... Але раньш, ніж він прийняв ся за се, йому підставлено ногу.

Мілян Обренович і весь сербський уряд прочувши за Петра, перелякав ся; зараз йому прийшло в голову, що Боснія стане вільна і поставить собі за князя Петра; та того мало: Мілян Обренович сидить на своєму престолі на самому краєчку; всі його прислужники боять ся, що він через який час зовсім упаде. Коли й тепер його князюване таке слабе, то щож буде, коли Петро зробить ся князем у Боснії? Тоді нічого й думати сидіти на престолі у Сербії, а хоч зараз пакуй ся та завчасу рушай на кубанські степи... На сей раз сербський уряд ясно показав, що йому не тільки йшло про волю своїх братів у Боснії — скільки про те, щоб їх ошчасливити своїми порядками і збираням із їх грошей у свою кишеню. До Петра були підіслані зрадники, а як вони його не змогли убити, то сербський уряд післав сказати повстанцям, що він їх визволить із неволі, дасть їм усякого добра (сказано: цілі гори блага) тільки з тою умовою, щоб між ними не було Петра. Найтверезіші і найрозумніші повстанці розібрали, що їм буде більш користи від сербського уряду, який все має більшу силу,

ніж від одного зовсім засебного чоловіка. Зібрала ся рада, на неї покликали Петра і Целагіча, який був одним із найбільших старшин і той сказав йому прямо: сербський уряд нам обіцяє всяку поміч, він і може її дати, але наказує, щоб тебе не було між нами. Сам бачиш, в якій ми нужді; хто більш дає, того ми мусимо й називати своїм паном; так скільки ми не поважаємо тебе, бо бачимо всі твою щирість, але вужда заставляє просити тебе йти від нас. Петро пішов. Але сербському урядови й сього мало було і от усі сербські газети, а більш усього ліберальний „Исток“, почали кричати, що Петро шахрував із Турками і за те його повстанці прогнали від себе. Тут не диво, що сербські газети так кричали — од льокаїв не можна иншого й ждати — а диво те, що ні один із повстанців, що знали все діло, не сказав, і до сеї пори, як воно було...

Як же здержав свою обіцянку сербський уряд?

До самого початку війни Сербії з Туреччиною (18 червня) босняцькі повстанці не добули ніякої дійсної помочи; опісляж, коли почалась війна, сербське військо увійшло у Боснію через р. Дрину біля Беліни. Яка була його поведінка

в цьому краєви — бачити мемо за час війни Сербії; повстанці здобули собі від сербського уряду за головного ватажка полковника Деспотовича, якого вся робота була в тім, що він привів повстанців до присяги підданства князю Мілянву і весь час, аж поки скінчила ся перша сербська війна, стояв тихо, не зачіпав Турків. За таку працю він добув від свого начальства чин генерала і як осточортіло вже йому стояти під Лівном, то він дав себе ухопити цісарським жандармам. Здаєть ся, кождому видно, що від такої помочи багато користи нема ні для повстаня, ні для остального люду в тім краї.

Щоби вже до решти скінчити з босняцьким повстанєм, додаю, що воно до останнього часу не могло ні поширити ся, ні наробити справді якої шкоди турецькому урядови, опріч того, що дало повід нарікати на Туреччину, як усім Славянам, так і иньшим народам цікавим до сього і не дбаючим набити свою кишеню здирством із турецьких підданих. — До Босняків ми ще вернемо у свій час, а тепер кілька слів про повстанє в Болгарії.

„Як має вже що скласти ся, то де той і розум дінеть ся!“ кажуть люде — оттак було і з болгарським повстанєм.

Здасть ся, піврічного повстаня у Боснії і Герцоговині без жадної користі було доволі для людей, щоб побачити, що тут щось непевне. Так нїж! Кожному хотїло ся, щоб Туреччини не було вже й слїду, а через се всяка чутка про який небудь пустяковий бій у Герцоговині або Боснії давала повід охочим думати, що повстанці стоять уже аж під самим Царгородом і ось-ось мало не хоплять за бороду самого султана. Від сього, нема нічого кумедного, що як закопотило ся в Болгарії, зараз почали говорити й за Царгород і за султана, що йому вже зовсім не жити. Справдї, у маю 1876 р. блискавкою пройшла сьвіт чутка, — що Болгарія також підняла ся на Турків. Се вже не жарти. Болгар у Туреччині далеко більш від Сербів і вони народ більш грошовитий, — Балканські гори під боком, Сербія теж.. як не крути, як не верти, а султанови ввірвала ся нитка. Чоловікови, що спокійно думає і знає жите Болгар у Туреччині хоч за останній вік, здавались би такі думки дуже широкими. Але як нарочно діла останніх місяців ішли так, а до тогож іще гам та крик, що й подумати до ладу ніколи було. Можна казати, весь сьвіт повірив дійсності болгарського повстаня і його силї.

Між тим діло стояло так: З початку сього віку, за час війни Сербів і Москалів із Турками, Болгари ніколи не показували великої охоти до бійок із Турками. Така поява дуже проста: Вся Болгарія, особливо на південь від Балкана, дуже благородна земля і через се Турки найбільш тут оселили ся. Болгари завше були у них на очах і не маючи надії визволити ся від них, перестали й думати про війни. Перше сербське повстанє захопило тільки крихту Болгар, що сиділи по Тімоку. Мало було надії на вдачу сього повстаня і Болгари по той бік Тімока не ворушили ся. Розпочали ся війни Росиян із Турками, бити ся нераз приходило ся і на болгарській землі. Тепер більш було надії на поміч і вдачу війни. Болгари, хоч і не всі, взяли ся за оружє. Але цар Микола хотів тільки провчати турецького султана і ніколи не думав помагати його підданам Болгарам, воювати з султаном. Цар Микола держав ся слів апостола: всяка душа властям своїм повинна покорятися, бо вони бідкують ся про душі їх. Роздане оружє Болгарам було від них відняте і всіх непокірних втихомирено... Така поведінка Росиян відбила всяку охоту у Болгар брати ся за оружє. Пізніще ро-

сийські царі зробили ще менш можливим повстанє Болгар на Турків.

Кавказ на кінець був узятий і сила Черкесів від благодатї російського уряду тїкала в Туреччину. Султан дав їм оселити ся навкруг Балкана між Болгарами. Тепер, маючи між собою народ, готовий при першому шелесту накинути ся на них, Болгари стали ще тихіщими.

Але знанє себе і своєї історії, яке почало ся у болгарської молодїжи, не могло вдержати горячих натур у покої: багато з них вертали з закордонних шкіл і ставали учителями свого люду в школах, які заводили ся мало не в кожному селі, — ще гарячіші збирали ся в ватаги, закуповували оружє і появляли ся на рідній землі, з думкою підняти народ і скинути п'ятьсотлітнє ярмо. Вони ще не встигли добрати ся на Балкан, як бували вже перебиті всі. На місце поляглих з'являли ся нові з тим самим наміром. З кожним роком потреба повстаня болгарської молодежї здавала ся сильнішою і мусів настати час, коли воно вибухло би. Але чи в 1876 р. було воно можливе? Ні. Весь народ простий все таки держав ся тої думки, що з султаном нічого не вдієш; він не мав надїї, не вірив у свої сили і не ворушив ся.

Між тим герцоговинське і босанське повстанє розпалювало надії молодіжи, окриляло їх і вони полетіли у рідну сторону. На поміч їм з'явило ся кілька Черногорів, Сербів і ин. Оружє було, але народ не ворушив ся. Кілька маленьких бійок сеї молодіжи з Турками дали повід говорити, що мало не весь народ болгарський підняв ся на Турків. Туреччина налякана першими двома повстанями, з якими не могла ніяк справити ся, злякала ся початого діла в Болгарії і наказала гасити його Черкесам і Туркам, що жили між Болгарами. Більш нічого ї не бажало ся. Тут розпочала ся така різня, що ніхто не зможе її описати: Черкеси і Башибожуки нападали на мирні села, грабили людей, безчестили жінок і дівчат, розбивали дітей, палили, набивали живих на палі... і не вичислиш усіх мук, які приходило ся терпіти Болгарам. Цікаве в сій різні те, що не було жадного випадку сперечаня Болгар із Турками: їх різали, як баранів. У той час, як се діяло ся, про різню дуже кричали: говорило ся, що буцім Болгар вирізано більш 60 тисяч; тепер же лорд Лаярд, представник Англії в Царгороді, каже, що в різні погнуло $3\frac{1}{2}$ тисяча і то разом Болгар і Турків. Кому вірити, — не можна до

ладу сказати. Здаєть ся, що 60 тисяч вже дуже багато, а $3\frac{1}{2}$ дуже мало. Але запевно, що одних і других погинуло не більш 10 тисяч. Те, що Болгари не били ся з Турками, коли сї їх різали, найясніще показує, що болгарський народ дуже мало має віри в себе і не має ще надії справити ся з Турками.

Хоч болгарське повстанє менш від двох попередніх мало сили, так що його й назвати трудно повстанєм, однак воно більш наробило, ніж ті сильніші.

До сього часу Сербія і Черногора тільки збирали ся воювати з Турками, але не відважували ся: Європейські держави, а більш цісарщина, бояли ся руху на балканськїм півострові і всіма силами противили ся війні Сербії з Туреччиною. Цісарщина навіть виставила військо на границю сербську, щоб вона бояла ся і сиділа тихо.

Після-ж болгарської різні, коли рознесло ся, що Турки мордують і нївечать народ, нї один дипломат не мав відваги боронити Туреччину, і Біконсфільд прямо сказав, що в діла Сербії з Туреччиною ніхто не має права тикати носа. Таким способом болгарська війна розвязала руки Сербії. — Се раз. А друге: повстанє болгарське мало притик і на те, як вела ся

війна Сербії. Ось як се вийшло. В кінці цвітня 1876 р. прибув у Сербію генерал Черняєв. Він їхав через Волощину, зупиняв ся в Букарешті і иньших городах, де в багато Болгар; він говорив із ними про повстанє, яке тільки що починало ся. Купці болгарські розказували Черняєву, що тепер у Волощині не найдеш купити ні одной рушницї, ні одного пістоля — все куплено і перевезено в Болгарію. В самій Болгарії, розказували вони, зроблені великі склади всякого оружя. Само повстанє заготовляло ся більш десятка років і осе тепер тільки почало ся. Черняєв приїхав у Сербію з такими надїями на Болгар, що й Господи! Сербський уряд зараз же його пошив у головного команданта сербського війська. До сього часу вже міркували в Сербії, як вести війну, куди післати більш війська, куди менш, щоб тільки боронити границю і т. д. Серби міркували воювати так, як робив се Карджордж у 1809 р. Головне військо послати на полуденно-західну сторону, через Сїєніцу, Новий Базар, де вузким куском Туреччини відділяеть ся Черногора від Сербії; друге, також велике військо, післати через Дріну у Боснію; а на Тимоці і Делїграді (полуденно-східний край) поставити тільки сторожеве військо. Зда-

вало ся, що розпорядок був добрий і вже випробований, бо туди пішлоб більше військо, все свій люд -- Сербі, а на другому краї Болгари, на яких далеко менш можна положити ся, (по правді сказати, Сербія і не мала права надіяти ся на Болгар)*). Між тим Черняєв, підговоривши князя, змінив сей намір і повів військо зовсім не туди, куди треба було, але у Болгарію. Як ішла війна Сербії і що наробив (по часті) такий спосіб війни, побачимо пізніше. Тепер же закінчим із повстаннями.

Ми бачили, що ні одно з трьох повстань не було ділом самого народа, — не тому, що воно було не потрібне, — потребу в ньому ми бачили з життя люду в Туреччині, — а тому, що уряди самостійних сербських держав підбили частину Герцоґовинців і Босняків підняти ся, а до сього ще Герцоґовинці плили проти власної користи. Більш усього самостійним можнаб уважати повстань в Болгарії, колиб воно було повстань, а не різня Болгар Турками.

Перша невдача повстань уже те, що вони не ширили ся, а від сього і весь їх кінець.

*) Диви про се „Кнеж. Сербія“.

Причина невдачі лежить у початку повстання: колиб воно повстало само собою, без усякого нацьковування, — се значилоб, що народ має віру в самого себе, знає свої потреби і способи їх вдовольнити. Знанє се і віра в себе не моглиб бути тільки в одному якому небудь місці, племенї, чи що, а булиб у головах більш меньш усього народа. — Повстанє в таким разі митю розширилось би і кінець його був би ще питанє, — більш того, що воно малоб повну вдачу. Для Боснії і Герцоговини міг би ще бути і другий почин повстаня і щасливий кінець. Се моглоб бути, тоді, як би Черногора була не самовільна держава з початком аристократизму і голої бідноти, але вільна громада людей; як би Сербія не прямцювала до того, що чинить собою тепер Черногора, як держава, а помагалаб більшому ширеню громадського богацтва, як у хазяйських статках, так і чоловічих почуваннях, — тоді ні Черногорі не приходилось би бояти ся Сербії і ради сього губити народ, і Герцоговинці та Босняки самі зналиб, що то є воля, бо бачилиб її перед очима, а випестувані чоловічі почування не дали би вільним Сербам держати своє знанє і богацтво в запасі, але помагали би братам у неволі. — Тоді

піднялось би повстанє не ради Миколи І Петровича і Міляна Обреновича ІV, а ради людськості і чоловічих прав.

Е, колиб!... коли сього „колиб“ — не має, а в те, що в. А се „в“ забажало визволити Сербів із під Турків силою війська — тим, що в і у Турків. Значить, самі Серби в Туреччині не мають ніякої особистої причини схилати ся на сю, або на ту сторону, а хто їх забере, за тим вони й остануть ся. Часи показали, хто має в собі більш сили: чи гниюча Туреччина, чи цвітуча Сербія і Черногора. Який їх цвіт, ми бачили, тільки не знаємо, чого, бач, він цвіт?

III.

Війна Сербів та Черногорців.

В той час, коли Герцоговинці та Босняки встеляли своїм трупом доли й гори, бучись із Турками, простягали руки до своїх вільних братів, щоб ішли їм на поміч, — сербський і черногорський уряди, що заварили все се повстанє і підбивали до нього народ, тепер ніяк не могли договорити ся, як вони поділять між собою Туреччину, коли вона пропаде. Повстанє йшло, народ у Боснії і Герцоговині гине,

а уряди вільних братів тим менш мали надії договорити ся до чогось, бо гибель Туреччини здавала ся неминучою. Деж так: коли вона не справить ся з повстанцями, в яких велика недостача військової справи, а тож як ударить справжнє військо з гарматами, офіцерами і всякою справою та ще з двох кінців, — ні, де вже Туреччині вдержати ся! Уряди міняли ся післанцями, половинили Туреччину і здавало ся кінця тому не буде. Договирити ся вспіли тільки літом 1876 р., перед самісньким початком війни!

Та були й иньші причини, через які Сербії не можна було починати війни. Цісарщина ще з початку герцоґовинського повстаня сказала, що як тільки Сербія задумає пустити ся у війну з Туреччиною, то її військо піде на Сербію. Знову-ж у Сербії не було доволі грошей і справи, бо уряд, бачте, не знав, що Сербії не сьогодні, так завтра прийдець ся мати війну з Туреччиною. — Для урядових людей, що більш нічого й не роблять, як тільки кричать про війну, війна сама була новинкою; вони мабуть не знали, що для війни потрібно мати оружє, гармати і всяку иньшу справу, бо все се вони кинули ся закуповувати, як війна сиділа на носі.

А чи хотів народ сербський і чорногорський війни з Туреччиною? Про Чорногорців нічого й говорити, бо вся Чорногора не що иньше, як оден військовий табор, завсїди готовий воювати, який і не знає иньшого життя, окрім війни. Сербія друге діло — тут народ, що звик до хліборобства, мирного життя, давно не воював і мав стільки на прожиток, що не потрібно йому заробляти на стороні війною та розбойом, як Чорногорцям. На війну з Турками могло його закортіти хіба від думки, що брати мучать ся в неволі, що треба їм дати поміч визволити ся з тої муки. Тількиж до такої думки може дійти народ дуже освячений і високо чесний, до тогож живучий у державі, що справді не мучить ні кришечку його самого. До сього часу у світі нема ще такої держави, в якій народ міг би так викохати свої чоловічі почування, що був би готовий умирати за свого брата. У Сербії меньш усього могло так бути. Правда, що всі Сербі більш-меньш учені бажали визволення всього сербського люду з під Турків; пристало до них багато й простого люду, що співає й тепер про тяжкість життя під Турками. Тількиж усе се не могло заставити сербський народ так бажати війни з Турками, щоб почати її не вважаючи ні на що. Сербський уряд

постарався повести діло так, що одбив у народа й ту невелику охоту до війни, яку він мав.

В осени тогож таки 75 р., коли розгорялося повстанє, була зібрана скупщина (державна рада). На ній між иньшим говорилося і про війну. Скупщина наказала урядови достати грошей (3 міліони) і одну третину дати в поміч повстанцям, на другу готувати ся до війни, а третю мати в запасі на час війни. Всеж таки скупщина не дала права урядови починати війну з Турками, а тільки помагати повстанцям, хоч би ся поміч викликала війну. Рішити, чи починати війну з Турками, чи ні, могла тільки скупщина; а як зробити, — треба було підождати, поки вяснить ся діло. За час же скупщини ніяк не можна було найти ладу, чи має Сербія всю потрібну справу до війни, чи ні. Рістич, найславніщий міністер, казав скупщині, що Сербія готова до війни, а в той час князеви говорив, що не готова. Як Рістича князь звів на очі зі скупщиною й робота його вяснила ся, тоді скинуто його з міністра.

Тільки від сього не багато прийшло помочи ділу. Цілісіньку зиму йшли оті договори урядів; ніхто не знав, що й як

буде; торгівля стала, всяка иньша праця теж, бо військо з весни почало збирати ся, поле зостало ся необробленим; до всього сього така довга непевність, що й як буде, наводила на народ сум і одбивала всяку охоту до війни. Між тим Рістичева часопись „Исток“ у одно кричала, чому Сербія не починає війни, все готово давним давно до війни. Вся письменна громада сербська і з того боку Сави і Дунаю при кожній звістці за битву повстанців аж зубами скреготала: Чому Сербія не починає війни?

Крики „Истока“ і тогочасних сербських часописей, наріканя на уряд Калевичів, до тогож ріжні інтриги, заставили Міляна покликати за міністра знов Рістича, бо він чоловік далеко хитріщий від иньших. Рістич справді почав діло вести до війни. Зараз же $\frac{9}{21}$ мая видав закон про moratorium: що перестаєть ся сплачувати довги, поновлена заборона продавати хліб і худобу на сторону і т. и.

Все, здавало ся, йшло до війни, тільки скупщина, що одна мала право дозволити урядови війну, не скликала ся. Між тим $\frac{18}{25}$ мая заборонено вільність друку: „Старо Ослободьєньє“, „Видов Дан“, „Шумадия“ і ин. часописі перестали виходити;

ні народ, ні письменна його частина не могли нічогоісїнько сказати сербській громаді про роботу уряду. Тепер він став самовільним і робив, що йому хотїло ся. Правда, що сербський устав (конституція) дозволяє урядови на час війни видавати такі закони, тількиж саму війну уряд не сьміє започинати без наказу скупщини, а про се то Рїстїчевий уряд і не захотїв питати народа. Хай би ще й так. Казав би чоловік, що час дуже горячий і ніколи було питати народа, чи можна починати війну. Тільки-ж уряд проголошуючи *proclamation*, задавивши вільність друку і самоуправи у громадах, повертаючи весь народ у військовий табор і сам не знав, чи буде війна, чи ні. Йому тільки треба було залїпити громаді очи, а там робити, що сам слоче.

За три дні до початку війни уряд не знав іще, що буде. А народ давно вже говорив: коли з нас візьмуть 1 дукат на війну, то ми дамо чотири, тільки-б її не було. Та уряд на се не звертав ніякої уваги. Рїстїч, памятаючи, що Михайло вигнав Турків із сербських кріпостий переговорами (р. 1867), думав було й собі Боснію та Герцоговину забрати у свої руки одними переговорами з Портою. Дїло

до цього не дійшло. Після половини червня Дізраелі, перший міністер Англії, сказав у державній раді, що у відносини Порту з її васальними державами мішати ся ніхто не смів. Се розвязало Сербії руки, і 18 червня почала ся війна.

Сама постанова війни з Туреччиною сербським урядом була дуже погана. В своїй проклямації воєнній Мілян сказав, що він переступав сербську межу без наміру половинити Туреччину, а тільки в імя „правди, волі і цивілізації“. Перш усього такий намір дуже не зрозумілий. Як можна завести „правду, волю і цивілізацію“ не проганяючи Турків із славянських земель, не змінюючи турецьких порядків, не відділяючи від турецького уряду славянських земель у Туреччині? Сам уряд сербський, значить, починав війну з Турками не за з'єднання всього сербського люду на балканському півострові, а за щось инше: за „правду, волю і цивілізацію“. Як же се він думав зробити?

Для цього гляньмо на саму війну і до чого вона привела.

Я вже споминав, що найбільше сербське військо під Чернявном пішло по дорозі на Ніш у болгарську землю. Далеко менше військо (менш 10 тисяч) перейшло Дріну у Боснію і стільки-ж через гора Явір

на Сїенїцу, Новий-Базар у Стару Сербїю. До прїїзду Черняєва сербська військова старшина розбирала так, що найбільше військо пустить через Явір і Дрїну, проти Ніша-ж і на східній межі поставить тільки охоронне військо, щоб Турки не продерлись у Сербїю. Вигода в сьому була та, що по Боснії й Старій Сербїї біля Сїенїци та Нового Базара все Сербї; знов же з Явора до Черногори рукою подати. Між тим біля Ніша Сербів мало, а чим далі на південь до Цариграду, все Болгари, народ хоч і рідний, та всеж не свій. Але Черняєву хотїлось скоріше одслужити молебень у св. Софїї у Цариграді, а через Ніш дорога була проста. То тогож князєви Мілянови не хотїло ся народови споминати про Караджорджа, що в 1809 р., як захотїв підняти всіх Сербів, то з найбільшим військом пішов через Явір, а друге мало чим менше післав через Дрїну на Сараєво. І певне, що колиб тоді не було зради від старшини у Делїградї против Ніша, то Мілянови Обреновичу IV не прийшлось би воювати з Туреччиною у 1876 р.

Та як би там не було, тільки Мілян із Черняєвом переспоривши всю старшину повели найбільше військо навпростець

у Цариград через землю чужого Сербам народу. Та давно вже звісно, що хто простує, той дома не ночує. Черняєв не то, що не дійшов і до половини дороги у Цариград, а ще мусів подати ся назад і впустити Турків у Сербію, де вони спалили Княжевацький і Алексїнацький округи і всю східну (по Тімоку) і полуденно-східну країну Сербії. В половині жовтня Сербія мусїла замирити ся з Туреччиною, бо Абдуль-Керім паша прорвав ся через гори біля Делїграда і спустив ся у Моравську долину, а тут перепони йому ніде не могло бути. Зробити се замйрене Сербії помогла Росія.

Треба сказати, що з початку сербське військо дуже охочо било ся з Турками. Переходячи границю Сербї цілували землю своїх дїдів, колись то вільну, а тепер потоптану Турками. Тільки чим далі йшла війна, тим меньш сербське військо мало охоти бити ся, так що на останку багато їх навіть одстрілювали собі пальці, щоб тільки пустили їх із війська до дому.

Справді чудне се діло: народ, що у початку нашого віку без усякої військової справи бив ся з Турками 9 літ, не втомлював ся війною, не поступав ся, й на

оден крок перед Турками, тепер біжить із поля, одстрілює собі пальці, не хоче зовсім бити ся. Ще чудніше, що кінець сей зовсім не схожий на початок сеї-ж війни.

Тільки як воно не чудно, а все таки дїло зовсім просте. Сербі йшли йшли за визволенє своїх братів від неволї; між тим їх повели бити ся не за Сербів, а за Болгарів, про яких самож начальство сербське розказувало простому людови, що вони зовсім не люде, а чорт зна що. Болгари й самі не могли довіряти багато Сербам бачучи, як ті знущають ся над ними. Тільки се не важне; далеко важніше те, що робилось у Сербії дома.

Уряд придавивши вільність друку і громадської самоуправи дав прихильникам своїм силу робити, що сами хочуть. Нікому не можна було зконтролювати працю уряду, а він робив так, що хто його зна, де було більш „правди, волї і цивілізації“, чи в Туреччинї, чи в Сербії. Сільська старшина вибрана, не громадою, але постановлена урядом не хотїла дбати на користь громадську. До того на сїй місяць попали люде, яким народ не довіряв, значить вороги його, і вони старали ся більш, щоб мати собі якусь поживу. Ва-

жаючи на те, що хозаянів не має дома, а жінки завше як баби, — вони забирали від них останню овечку та порося, буцїм то на військо, а справді на те, щоб продати і гроші забрати в свою кишеню.

Теж саме урядове начальство — чиновники — робило й у війську: нї оден із них не йшов із оружем бити ся, але сидїв у таборі, співав, не додавав харчів, а продавав і тоді, коли простий мужик лив свою кров, чиновники проливали пиво. Цевне, що як тільки мужики — військо — почули, що в них дома робить старшина, постановлена урядом, згубили всяку охоту воювати, думали тільки, як би добрати ся до дому, щоб іще й хати не продали. Куди тоді підеш із малими дїтьми! Дїло, значить, виходить так, що Сербам нїчого иньшого й не зостало ся як тільки одстрілювати собі нальці і вертати ся скоріш до дому*).

*) На скільки брали участь у війні прості мужики і городяне (чиновники, купці — осьвічений народ), найліпше показує ось що: на 100 чоловіка ранених приходиться ся всього 3 городяни; на 100 вбитих 2 гор.; на 100 пропалих без вісти 1 городянин. Із Білградян, яких найменьш 27.000 жителїв, пропало всього - на - всього 4 чоловіка, а із сїл, в яких на силу набереть ся, 1.000 жит., пропало чоловіка по 17! Щеж отсі осьвічені люде докоряють простих селян, що вони погано били ся!

Така то була найважливіша причина невдачі Сербії у війні з Турками. Невдача ся навіть і не в тому, що Сербі не побили Турків, — Турки сила перед ними, а невдача в тому, що народ не хотів битися, показав що найясніше, що перш ніж нести „правду, волю і цивілізацію“ до иньших, треба мати її у себе, а то з несенем вийде тільки сьміх для одних і сльози для тих, хто носить. Отак воно вийшло і з Сербами.

Після війни народ страшенне був злий на свій уряд. Поговорювали, що треба Білград запалити з 20 кінців і своїм Туркам відомстити наругу над усім народом. Тільки обставини ніяк не були сьому на руку. Чула ся нова війна; Турки ще стояли на границі і щоб весь сьвіт не лаяв Сербів за сварку у себе дома тоді, як брати ждуть їх помочи проти Турків, усі одкладали розправу зі своїми Турками на иньший час.

Ся війна Сербії, окрім того, що показала потребу переміни упорядкованя у себе дома, вивела на яву, яка злодійська в неї була старшина. До початку війни всі, а найбільш Рістіч кричали: чому не воюєте, все готове для війни! — а як прийшло до діла, то й вийшло, що простих стрільб не було для самого війська

сербського, а не то, щоб іще роздавати охочим у Боснії та Старій Сербії. Сьміх сказати: велика частина сербського війська мала в ремінні стрільби. Турки-ж мали що найновіщі скоростріли. Між тим уряд часто й на великі гроші купував оружжя — деж воно ділось? Мабуть перегоріло в будинки та статки урядників, що його закупували...

Кажуть, що війна Чорногорців була далеко щасливіша. Воно як глянути з верха, то справді так виходить. Чорногорці на кожному місці побивали Турків, хапали паш, гармати і т. и. Тільки щось не чутко, щоб по тих місцях, де пройшло чорногорське військо, народ підняв ся на Турків, а пройшло воно не мало.

Зараз після оголошеня війни чорногорське військо увійшло в Туреччину на два боки. Одна частина під командою князевого брата Божо Петровича пішла на південь; зараз на межі пристали до них Кучі, сербське племя, якого половина вже давно під чорногорським князем, а старшина другої половини зараня підплачена. В сьому племені був турецький город Медунь, який і взяли Чорногорці голодом. Далі на південь се військо не заходило.

Сам же князь Микола пішов на пів-

ніч, забравши під свою руку Герцоговинців, що вже рік били ся з Турками. Микола прожогом подав ся на північ аж до Мостара, тільки мусів повернути скоро назад, бо Мухтар-паша зайшов йому з-за спини. На Вучем-Долу побили ся Турки з Чорногорцями і були побиті. На багатьох місцях, де вони проходили, то не можна і вважати чорногорську війну за вдачну; всі сили Турків були біля границь Сербії, а так і дурень каші наварять, коли-б було пшоно.

З усієї війни Сербів та Чорногорців ми бачимо те, що казали і попередку, що не можна давати волі сусідам, коли ти не має у себе. Сербський і чорногорський уряди оголошуючи війну, не сказали, як вони думають упорядкувати громаду, яку взяли ся визволити від Турків. Упорядкуванем же своїм дома вони показали, що визволене Боснії, Герцоговини і Старої Сербії буде тільки в тому, що вони не будуть звати ся Туреччиною і будуть вільні ставити монастирі і вішати дзвони по дзвінницях. Теперішнє розумінє чоловіка і його прав зайшло далеко дальше; тепер найпростіший Босняк розуміє, що для нього все одно: чи будуть його грабити люде у фезах, чи в німецьких капелюхах. Між тим сербський і чорногорський уряди ду-

мали підхопити їх на таку удочку; згубили тисячі народу, запропастили мільйони багатств і так не багатого люду саме задля того, щоб мати під собою більш підданих, щоб було більше з чого ссати їм кров.

Тільки тут винуваті не одні уряди; винуваті тут усі письменні люде, що ні про що внише й не дбають, як тільки стати урядниками, щоб по закону ссати з простого люду кров, нічого не роблячи, вживати добуते потом і кровю простого чоловіка! Такі люде називають себе лібералами, не хочуть дати волі простому людови у себе дома, а ще женуть його на бій, щоб дістати собі більш підданих. І казав би чоловік, що багато хочуть від сих урядників, а то тільки, щоб вони одкаснули ся від простого люду, не мішали ся би в його роботу. Так бач ні; простий народ не вмів поводити ся із собою, не знав, як треба жити, щоб було йому корисніше, — треба його навчити! Отжеж і навчили! У Герцоговині майже зовсім не зостало ся народу, бо або вибили Турки, або вимер із голоду.

Вина уряду і всіх так званих лібералів та консерваторів булаб далеко менша, колиб у наш вік не було ще звісне право

кожного чоловіка, колиб ніхто не повазував вільним Сербам, як можна і як вони повинні визволити братів із турецької неволі, а тож такі люде були, вказували, навчали, поновляли речі Христа, так їх же за те й покарали нові фарисеї, як Христа. Правда, тепер не розпинають на хресті за слово правди і любови, а сажають у тюрми, забивають у кайдани, де чоловік рмирає в тяжких муках. Наче нарочно того чоловіка, що навчав, як треба визволити братів із турецької неволі — Светозара Марковича — сербський уряд замучив у тюрмі, і тоді як він умер (74 р.), сербський уряд пішов війною на Туреччину (1876 р.), щоб там завести „правду, волю і цивілізацію“.

Сербія з Чорногорою не скінчили комедії заведеня „правди, волі і цивілізації“. За се діло взяла ся Росія, щоб із більшими силами показніще програти ту комедію, над якою кожен, у кого є хоч половина чоловічого серця, мусить заплакати.

IV.

Війна Росії.

Поки йшли повстаня та війна Сербів і Чорногорців, уся славянська громада

розворушила ся і мало не кричала про хрестову війну з Турками. Добровольці з усіх країв з'їзжались у Сербію, щоб одностайно стати на Турка. Із Росії їх було найбільше: кілька тисяч. Трудно розібрати, які причини заставили Росиян іти добровольцями в Сербію; людей, що ясно розуміли діло, тут було дуже, дуже мало — як чоловіка двацять набереть ся, то й слава Богу. Більш тут мож було подібати таких, що п'яними виїхали і п'яними-ж приїхали у Сербію аж на місце війни; були й такі, що втікали з Росії від суду; більш же всього було таких, що поїхали тому, що славянські комітети давали доволі грошей на дорогу. Все се були офіцери — письменна громада російська. Добровольці, прості салдати та хлїбороби, йшли, бо їм казали, що братів б'ють Турки бузувіри і вони не думаючи довго пішли на поміч. І треба сказати правду: вони були найлїпшими помічниками Сербів, ніколи з ними не сварили ся, як се звичайно робили добровольці офіцери. Кумедна річ, але прості добровольці далеко скоріще навчили ся говорити й розуміти Сербів, ніж письменні, які вимагали аби Серби говорили по московськи... Врешті, які-б там не були причини руху російської

громади за Сербів, тільки він був. Інші славянські громади, бачучи рух російської громади і що московський уряд дозволяє йому бути, почали думати, що сам уряд московський має намір допомогти Сербам. Самі Серби вважаючи на річі Черняєва і інших генералів російських, що прийшли до них, надіючись усяким побутом роздобути шажків „жінці на патинки“, мали велику надію на російський уряд. Цар же зі своїм панством побачивши, яку надію покладають на нього всі славянські громади і як заворушили ся його піддані, вважав небезпечним відвернути ся від Сербів у той час, коли вони були побиті на Дьунісі. Рух славянський у самій Росії був на стільки великий, цар із поліцією так попустив своїм рабам, що моглоб бути хоч на хвилину, а щось небезпечне, як би не протягнути руки Сербам. До тогож і слава поміж усіма Славянами пішлаб не дуже гарна. Все се заставило російського царя Александра крикнути на Турків, щоб дальш Дьуніса не йшли.

Проїшла хвиля і російський цар розміркував, що воювати зовсім діло небезпечне; а треба якось так зробити, щоб було й нашим і вашим, і чортови кочерга і богови свічка. І почали ся різні переговори, договори всеєвропейської

ради. В кінці тогож таки 1876 р. була зібрана у Цариграді рада від усіх представителів європейських держав (конференція). На ній договорювали ся, що повинен зробити турецький уряд для поліпшення турецької раї. Згожували ся на тому, що турецький уряд за вілька літ сам усе зробить, а всі держави хай дивлять ся, поки їм іще не повилазило. Тільки Мідгату-паші, головному радникови від Порти і міністри заграничних справ не хотіло ся, щоб иньші держави мішали ся у відносини уряду до підданих. Так він узяв тай оголосив устав, конституцію: тепер усі рівні і кожен через свого виборного може радити урядови, що робити. Здавало ся, що раді нічого вже й було робити. Але вона раз зібравшись не хотіла, щоб її Мідгат розігнав. І от дорадили ся, як я кажу, що Порта сама зробить усе, що потрібно. На тому булиб і розійшли ся; Росія на все пристала; оставало ся тільки Туреччині послати свого представителя у Петербург і діло булоб кінчене; тільки Порта захимерувала, не хотіла піддати ся і Росія, побачивши, що з неї сьміють ся в очи, оголосила війну. Се було $12/_{24}$ цвітня 1877 р. Водити переговори з иньшими державами, щоб ніби-то вкоротити самовільство

турецького уряду, Росії була не першина. Вона те тільки й робила, що переговорювала. Треба було, бачте, показати, що південні Славяне їй не чужі, а між тим і допомогти їм дорого тай страшно. За час славянського руху Росія переговорювала по почину Андрашого ще у самому початку герцоговинського повстання, за тим по почину Бісмарка, а у Цариграді вже по своєму почину. Воно для Росії не багато тяжко було, що там та як із Болгарами та Сербами у Туреччині, їй доволі було показати, що ось і я чоловік і мені гірко, що Турки так зневажають моїх братів, а доволі було Туреччині сказати: цить дитинко, я все зроблю, що твоя душа бажає, — і Росія втихомирить ся як дитина цяцькою; а що булоб у Туреччині на ділі, про те їй байдуже*).

Всі війни, які Росія мала з Туреччиною, посвідчують нашу думку. Ніколи вона не била ся за поліпшене життя Славянам у Туреччині. Про се ми вже казали в початку, але знов нагадуємо на той кінець, що всі Славяне на минувшу

*) Коли Англичане запитували російського царя, на що він пускає стільки добровольців у Сербію, він одмовив: „Щоб вилити діжку холодної води на голови своїх підданих“.

війну Росії дивлять ся як на сповиенє предковичної її мети. Для сього ми скинемо оком на давнїщі війни Росії з Туреччиною. Про війни минулого віка (XVIII) ми вже й не споминаємо, раз що вони були дуже давно, а друге, кожному звісно, що Катерина мала війни з Туреччиною не за Славян, але за Греків. Їй хотїло ся поновити старе грецьке царство і посадити царем у ньому свого внука Константина. Роздивім ся тільки в війнах за сей вік (XIX). Перша війна була сімдесят років тому назад і вона була найкориснїща для турецьких Славян від усїх війн, які були раньше і пізнїще. Тількиж так вийшло не від волї Росії, але від того, що в той час Серби під Караджорджем били ся з Турками. Се повстанє сербське почало ся і йшло без помочі Росії. Коли в 1812 р. Росія замврила ся з Туреччиною, то у Букарештському договорі стояло:*) що Порта дав Сербам вільність і самоуправу у землях, які в той час були повстали. Хоча через рік сербські вільности всі пропали, але опісля вони були основою для переговорів. Порта мусїла їм дати те, що обіцяла. Після сеї

*) 8 точка договору.

війни йдуть війни Миколи р. 1829; був узятий навіть Адріанополь, але ні Серби, ні Болгари від сеї війни нічим не змогли ся. Микола навіть заборонив Сербам, що мали своє військо, помагати йому, йти проти султана, свого царя. Дальша війна почала ся 1853 року. За час обляганя Сілістрії Москалями Болгари просили у російського начальства військового оружя; оружє дали і Болгари добре платили Москалям. Колиж Москалі раптом одкаснули ся од Сілістрії і почали переходити через Дунай, то Горчаков, головний генерал війська, дозволив тільки кільком сіням Болгарів перейти на той бік ріки: всі-ж иньші зістали на гнів і милість Турків і запевне були замучені.*) Ватажків болгарських повстанців Росіяни ловили і віддавали Туркам або посиляли їх у Сибір (Мамарчов, Бойчо). От таке то було предковичне побиванє Росії за турецькими Славянами!

Що заставило Росію оголосити війну Туреччині р. 1877, се вже ми бачили. Багато в таких, що думають, буцім Росія так довго не починала війни, бо була не готова. Так на щож Андрашеві

*) Восточная війна 1853—1856 г. д. Богдановича.

реформи, на які згодити ся силувала вона герцоґовинських повстанців? на що берлінська рада? на що рада у Цариграді? на що Росія згожувала ся у всьому з Туреччиною і тільки ждала турецького представителя у Петербург? Хиба тим, що він не поїхав, міняєть ся жите й стан Болгарів та Сербів у Туреччині? Хай скільки не оправдують „патріоти“ Росію у її поведеню, — історія записала все і дійсної її праці може не бачити тільки той, хто не хоче бачити.... Кажуть іще, буцім Росії треба було договорити ся зо всіма державами, треба було перепробувати всі мирні способи, щоб на ново не було севастопольської війни. Сій мові сяк так можна було ще вірвати до початку війни, але перші-ж тяжні по оголошеню війни показали ясно як день, що й се брехня.

Із самого початку війни 1877 р. Росія пішла тоуж дорогою, якою вона йшла за Миколи. Їй треба було згубити тисячі свого й болгарського люду тільки для того, щоб показати свою амбіцію; вона не хотіла корвстувати ся всіми легкостями у войовних відносинах, їй байдуже було, скільки згине народу — вся річ у тому, щоб воювати. Російське військо майже два місяці стояло на сім боці Дуная, чекаючи поки вода спаде. Болгаре на тім боці

тимчасом гинули від ножів розпалених Турків. Між тим була найпростіша річ перейти із Волощини у Сербію і східним краєм її обійти балканські гори. Сербія хоч і була побита минулого року і багато втратила сили за той рік, так усе таки могла ще задержати Турків на Дрині і південній границі на кілька днів, поки Росіяни не прийдуть на поміч. Тільки-ж Росія сього не зробила, хоча й міркувала сама, що за час переходу через Дунай поляже 50.000 війська! А через що Росія не хотіла перейти на сербський беріг, де не погинуло-б ані одного чоловіка, хіба який скочив би у воду сам, осеж то й в питанні, яке кожному показало, що Росія так довго не починала війни через свою безсовісність.

Діло у тім: колиб російське військо перейшло у Сербію, тоді Сербія мусіла б воювати з Туреччиною на ново; їй прийшлося б дати стільки землі, скільки вона одвоює, а воювати мала у Боснії. Тут то й в вся перепона, все нещастя тих, хто надівав ся на Росію.

Скільки петербурський уряд не переговорював із урядами иньших держав, але йому раз сказано, що Сербії не бачити Боснії і Герцоговини. Австро-Угорщина не могла згодити ся, щоб Серби на

балканським півострові з'єдналися хоч і у дві великі держави, бо тоді прийшлося би незабаром мати з ними діло за все побереже Адриятицького моря; щоб задержати за собою Сербів угорських, прийшлося би або бити ся, або дати більші полегкості ніж були би в новій Сербії, тай все таки булоб небезпечно. У першій же разі, на колиб прийшло бити ся з Сербією, всі Славяне австро-угорські стали би за Сербами. Тоді мусілиб Німці та Угри дати Славянам такіж вольности, які мають тільки вони самі. Значить німецько-угорська цїсарщина, чогоб то не коштувало, не могла дозволити Сербам з'єднати ся балканським півострові.

Тепер Росії ставило ся таке подвійне питанє: або справді помагай турецьким Славянам і тоді йди на Цариград, або програй комедію визволеня з сотнями тисяч убитих і мертвих тай сиди тихо. Росія пристала на друге, бо взяти ся до першого не могла й не хотїла.

Не могла тому, що бити ся з Туреччиною і цїсарщиною разом не мала сили. Се діло можна було би зробити тільки через повстанє Славян, а для повстаня треба мати дома у себе волю, а не самоволю одного чоловіка. При теперішних же відносинах, як би Росія підняла

повстане у цїсарщинї та Туреччинї, то вона не була би безпечна, що тогож не було би без її охоти дома, та ще навряд чи послухав би хто Росию у цїсарських Славян. Поведїнка росийського уряду з Українцями та Поляками кожному недурному чоловікови показує, що здавати ся на Росию не можна. Нарешті Росия й не хотїла справді помогти турецьким Славянам, бо од чогоб їй і хотїти? Росия хвалити Бога, вправляєть ся не якими небудь гречкосїями, але самовільним царем та дворянством, що не таке дурне, аби не розумїло, що виходить із науки про повстане, хоч би й на сторонї. Тай знов же й те сказати: яка охота йти против свогож брата пана? Теперґтакий настав час, що всїм панам треба держати ся тїлько, держати ся купи крїпко, щоб бороти ся з робїтницьким рухом.

Значить, перешкода помогти справді турецьким Славянам лежить у домашних відносинах Росиї, на які ті, хто ждав і жде від Росиї помочи, не хотїли звертати уваги. Тай на що справді звертати увагу на такі рїчи, коли кожен славянський ліберал того тїльки й хоче сам, а тепер йому мішають то Турки, то Угри, то Німці, які займають ті місця, якіб він займав при иньших відносинах. Воно й

хочеть ся Турків, Німців та Угрів послати до дідька, але щоб нічого иньшого не було, щоб вільно було стати на їх місце і вживати те, що вони тепер вживають, а то й більше. Тільки з такими примхами вийшло те, що вийшло й Рссії з її „освобожденієм“.

Ідїм далі по полю війни.

Простоявши два місяці на Дунаю, спаливши кілька моніторів (воєнних пароходів), російське військо на остаток перейшло на той бік у кількох місцях, дякуючи розумови кількох генералів, без великої страти війська.

Поки одно російське військо стояло над Дунаєм, друге перейшло Кавказом у азійську Туреччину. Тут воно почало було шпарко подавати ся наперед, але Мухтар паша так наклав йому, що воно мусіло повернути ся до самої границі і ждати помочи. Щоб не гаяти часу, Турки вислали ватаги Черкесів у кавказькі гори з-за спини російському військови. Треба пригадати, що після остаточного зруйнування Кавказу у першій половині 60 тих років тисячі Черкесів виселили ся в Туреччину. Їм дали місця у Болгарії, присилювали Болгарів будувати для них хати, давати худобу і все, що треба. Черкеси почали страшно знущати ся над

Болгарами, яких уважали братами Росиян, що так їх зневажили і прогнали із рідної землі. Після сього осилена Черкесів жите Болгарів страшно погіршало. Черкеси робили з ними, що самі хотіли; найбільшеж доцекли їм у 1876 р., як була різня. Тепер, як почала ся війна з Росією, турецький уряд послав на кораблях Черкесів на Кавказ, щоб там збунтувати осталих Черкесів і російське військо довести до конечної погибелі. Зробити того, що бажало ся, їм не вдалось, але таки російському військови прийшло ся подати ся у свої границі.

На балканським півострові російське військо теж прожогом подало ся наперед. 1 липня Гурко перейшов уже балканські гори і спустив ся у долину. Але й тут лучило ся те саме, що було у Кавказі. Турки наврили Росиян і вони муїли подати ся назад. Праве крило російського війська мало йти по під сербською границею через Плевну, Софію, теж у долину Маріци на Адриянополь. У Плевні засїв Осман паша, обкопав ся і примусив російське військо стати. Тимчасом Сулейман паша став на зустріч середньому війську і вийшов на Балкани, щоб одняти назад Шабкинський перехід через гори. Цар оголосив новий набір війська у 188.000

чоловік і муєїв покликати на поміч Волохів. Коли прийшли до Плевни Волохи, тоді вони розяснили Москалям, що штурмом Плевни не можна взяти, а треба її облягати. Між тим російські генерали, щоб получить хрестик та медаль, губили тисячі війська, аби взяти Плевну на іменни царські, — гостинця хотілось піднести цареві; ну і піднесли купи трупів за даремне вбитих ради одної примхи. Нарешті як цар побачив, що Турки не такі дурні, як по них думалось, тоді вже — після страти десятків тисяч людей — послано і розумних генералів: Обручова у Кавказьке військо і Тотлебена за Дунай. До сього часу хоча й у війську стояло доволі розумних генералів, от як Драгоміров, тількиж їм не дано волі, але ставлено під команду дурнів, що підлизництвом здобули милость царя.

Само їх імператорське величество передражняючи німецького імператора, пішли з синами та всею ріднею у військо, щоб то ніби давати пораду, а справді тільки плутали діло і мішали иньшим. Микола Миколаевич старший уважали ся головнокомандуючим війська задунайського і грали ся за обідом у війну командуючи: „скусі патрон!“ себ то: запалюй цигарки. А як прийшла чутка, що

Осман паша побив на Плевні Москалів, так вони перелякалися і з Тірнова подалися у Чорний Студень, аби бути ближче до Дунаю, бо як прийдець ся пятами кивати, щоб не далеко було втікати.

На останок 28 падолиста (10 грудня) Плевна була взята і тепер дорога до Адріянополя і Цариграда була чиста. Волохи прийняли ся за обляганя Відня. Чорногорці, що почали наново війну ще раньше Росиян, узяли Нікшич, Антиварі (Бар), що стоїть біля моря на південь від Чорногори і иньші города. Після зруйнованя Плевни взяли ся до війни на ново і Серби. Вони вже втратили надію на Боснію і Герцоговину і хотіли тільки пожити ся хоч чим небудь. Серби ввійшли на південь у Туреччину і взяли: Ніш, Пірот, Куршумле, Лесковац і иньші.

19(31) сїчня підписано вже перемире на березї мармурового моря у Сан-Стефано.

Мета російської війни була, як казав манїфест царя, „виповнити справедливість“ (1) і підтримати своє „достоїнство“, або як казав у військовому приказї Микола Миколаєвич, допомгти підданам султана, що не витримали неволї і повстали про-

ти „угнітателів“. Господи, як то далеко чуже видко під лісом, а от свого то й під самісіньким носом не запримітиш. Микола Миколаєвич, чи чули, йде на поміч бунтівникам! На щож у чигиринськiм повіті квітської губернії кілька сотень чоловіка посажено в тюрму за те тільки, що вони не хотіли в замін своєї доброї землі приймати нікуди не гідну, яку їм навязувало квітське начальство, та ще й платити за неї податки, яких і половину не коштує вона вся? От осі то були бунтівники, яких треба було послати то в Сибір, то в тюрми засадити, а бунтівникам султана треба допомгти, бо се справедливiсть. Тільки сьому не треба дивувати ся; в сих панів така справедливiсть у всьому; вони її показали і на „освободжених“ Болгарах.

Ще військо російське не підійшло й до Дунаю, а вже назначили для Болгарів громадського впорядчика князя Черкаського. Та воно й добре: запас біди не чинить, як то кажуть. Через се саме назначили й губернаторів у Тiрново, Філіпополь, Адриянополь, Відин і иньші місця. Сі губернатори поки-що сиділи в Одесі (от як Кашельский) та в иньших городах, приймали й платню й роз'їздні й незви-

чайні і всякі иньші гроші*), які опісля мусять вернути Болгари, бо губернатор сілістрійський і варненський багато їм поміг сидячи в Одесі! Для помочи собі князь Черкаський набрав гвардейських офіцерів, які не знали не тільки, що таке Болгари, а й що таке громадська управа; вони добре знали їздити верхом, по команді вертїти ся собі цабе, ходити як стрілочка прудко і поволи, вироблювати всі артикули чисто і таке иньше. Але Черкаському й тому урядови, що його поставив, не потрібно було знаня і розуму, сього у них самих вистарчить на 92,000.000; їм потрібна була одна покірність і справжнє вироблюване артикулу. Самі офіцери дивували ся, що їх кличуть заправляти болгарськими громадами і коли одговорювали ся, що вони нічого сього не знають, то їм казали: Не журіть ся! Князь Черкаський знає, що робить; ксли він каже, значить так і треба!**)

Перейшовши на той бік Дунаю князь

*) Плата губернатора була 7000 карбованців, на „екстренні“ розходи від 6—10,000 карб; губернаторським помічникам 4,500; начальникам округів 2,500; поліцмайстрам теж 2,500.

**) Про Росиян у Болгарії дивись: Утинъ, Болгарія во время войны. Вѣстникъ Европы 1877. Нр. XI, XII; 1878 Нр. II і дальші.

Черкаський зараз же крикнув на Болгар: „Ви повинні самі управляти ся; ми даємо вам самоуправу, але ви не сьмієте ні про що самі думати, а повинні все робити, як ми скажем“. Правда, що Черкаський не сказав сими самими словами свою думку, але так воно виходило. Він наказав бути самоуправі, виборні мали збирати ся і радити ся, а щоб було певніше, їх у раду заганяли нагайками. Колиж хто з Болгарів сказав свою думку про управу, то князь йому відповідав: „Вас не спрашують, делайте, как вам приказывают“, а се виходить на те, як ми сказали коротко: управляй ся сам, але роби так, як ми скажемо. Белґберда з управою виходила страшенна. Раз князь наказував одно, через хвилю переміняв, знов поновляв і т. д. Із першого-ж дня Болгар заставили платити податки; перш брали пашнею та скотом, далі переміняли і жадали гроший, за тим офіцери брали все, що їм хотіло ся і що могли взяти; — сказано: Болгарам не привикати, коли вони давали Туркам усе се, то можуть дати й нам, тим більш, що ми їх „освободжуємо“. Тільки російський уряд не договорював, від чого їх „освободжують“, на ділі ж виходило, що освободжують від хліба, скоту, гроший, від усього того, що Турки брали си-

лою. Що не було забране новим урядом та офіцерами, те забрали посланці Горвіца, Грегера і Когана. Ся свята трійця ерусалимських дворян мала 22,000 помічників, щоб давати москалям їжу. Всі 22.000 помічників більшістю були родичі по крові з головними панами; пньші до них пристали по своїй меті і чести; сі Жида наїздили в село з козаками, показували переляканим Болгарам якусь бумагу і забирали все, що хотїли і що могли взяти.

У самій Болгарії є вже чимало письменних людей (там кожне хлопя письменне), які могли би багато де в чому помогти у громадській управі, та російський уряд дивив ся на них косо, бо вони завше мали своєю метою знищити турецький уряд. Здавалось би, що Росиянам і не треба було би кращих помічників, так ні; російський уряд дивив ся так: коли є люди бунтували ся проти Турків, то вони ще і проти нас бунтуватимуть ся — і не приймав від них помочи. Мабуть знає кидька, чие сало з'їла. Мало того, що російський уряд так зневажив молодих, порядних Болгарів, він більш вірив Туркам та Грекам, ніж Болгарам, яких прийшов визволяти від перших. Коли Болгари просили, щоб їм дозволили видавати свою та-

зету, бо час дуже пильний, треба пояснити народови, що робить ся і як він має держати ся, — то російський уряд не дозволив, а грецькі газети, які зневажали самих же панів освободителів, сї дозволив. Та на що лїпше, коли сам Микола Миколавич казав Туркам, як було вже мирно, що Болгаре не варті того, аби за них бити ся. Всї російські офіцери, все панство страшно зненавидїли Болгарів; вони й зрадники, й пройдисьвіти й сякі й такі... А спитав би чоловік, за що? Здаєть ся же Болгаре витали Росиян, що вже й не мож лїпше; давали їм усе, що мали, помагали всїм, чим-тїльки позволяли помагати. Отже піди тай спитай! Бачте, Росиянам криво, що як вони почали втїкати, коли їх Турки побили під Плевною та за Балканами, то Болгаре з жалем на них дивили ся і думали, що й тепер таке буде, як було завше попереду. Всї безсторонні люде, розглядавши сю появу на місці, нічого иньшого не можуть придумати. Тїльки тут є ще й иньша причина. Від найдальшої старини, з якої ми маємо споминки про московський люд, він виявляєть ся народом, що не бігає за наукою, вважаючи свою Москву пуцом землі, а себе найрозумніщим народом у сьвітї. Такий характер має він і тепер і потрохи його

передає тим краям, які забрав під себе. Думка Москвичів, що вони найрозумніший у світі народ, не наша вигадка, а кожен може її й тепер найти у так званих славянофілів; від сього й офіцери російські так кепкують і знущають ся над Болгарами, не глядячи, що Болгаре у Туреччині мають у кожнісенькому селі одну, дві, три школи і в них кожна дитина учить ся, а в Росії тільки одна із 700.

Яке остаточне визволенє Болгар буде зроблено, побачимо за кілька літ. Поки що ми тільки бачимо, що російська громада сердита на Болгарів, самоуправа заведена в києв, Болгарам не дозволяють видавати своєї газети, (дасть Бог заборонять і книжки, що вже є й тепер), їх ставлять нище Греків та Турків. За час війни у них відібрано все так, що народ умирає з голоду, а помочи не дають. Оден англійський дописуватель розказує, що у долині Тунджи на кількох стах кілометрів (на 250 верст) він не зустрів у кінці війни ні одного Болгарина; замість їх по сей і по той бік дороги стояли тільки свіжі могили...

Тепер почислїм, що коштувала вся російська війна і що вона дала турецьким Славянам. Запевне, що вчислити всього страченого, грошей і людей за час війни

не можна, бо уряд не хоче ніколи сказати правди; але попробуємо хоч трохи заглянути в се пекло. На одно збиране війська до границі (мобілізація) страчено 88,000.000, ніяк не менше, як кажуть, „Буржевия Вѣдомости“. Та-ж сама газета вичисляє, що на харчуване війська і т. в. треба кожен місяць найменше 50,000.000 карб., значить, за час самої війни страчено 500,000.000. А до місяця липня було вже страчено 100,000,000 карб. ! Се тільки на саме військо, на харчі, підвоз, порох і т. в. Військо-ж частиною й тепер стоїть у Туреччині. А треба числити, скільки пропало від торгівлі і т. в. Так що мало, мало буде, коли скажемо, що на війну пішов оден мільярд, — се, скажемо ще раз, дуже мало кладемо, та хай, значить весь довг російської держави, (бо вся війна, лишаючи 40 мільонів, була зроблена на позичені гроші; старого довгу 1,979.131,098 + 960 мільонів) виїде 2,932.131,098 карбованців. Всі ці гроші повинен виплатити російський мужик ! Деж усі ці гроші діли ся ? Чи вже ж поїли москалі ? Як москалі їли й жили, найліпше доказує, що за 20 днів у падолисті захоріло 14,700 чоловіка ; у війську замість сухарів давали якісь тверді куски сплісненого бо-лота. А куди йдуть гроші, то ось примі-

ром рахунок „Червоного Хреста“. Се товариство захотіло у Корнештах поставити шпиталь на півтора ста чоловіка. Задля сього взяли в оренду 6 десятин землі по 200 карб. за десятину до місяця падолиста 1877 року. Деревя куплено за 27,000. Сей шпиталь іще не скінчений у вересні 1877 року, коштував 137,000 карб. (на 150 чоловіка)! На 150 чоловіка поставлено шатри, — коштують 6000 карб.; з Жидам, щоб зашивали дірочки у шатрах, по 150 карб. кождому! Проміж шатрами зроблена стежечка, висипана піском, що коштував 1000 карбованців, а піску кругом кілька хоч!

Не забуваймо собі й того, що „Червоним Хрестом“ заправляли не аби які люде, не Жида, але саме світло московського та петербурського славянофільства; коли вже вони так робили, то чого жждати від обозних (інтендантських) чиновників на 22,000 Жидів? Коли дворянство так крало та ще й здобувало від царя „спасибі“, то скільки повинен був накрасти той обозний чиновник, що ще у початку війни був стреляний? Нарешті скажемо, що від хвороби більш пропадало москалів, ніж від Турків. У згаданих уже „Бирж. Вѣд.“ знаходимо: У кавказькому війську від 1 цвітня 1877 р. до 1 лютого

1878 р. було страти війська 13,780 чоловіка: з тих убитих 2,679, померлих у шпиталях від ран 1,300, а од хвороби 9,861; на дезинтерію та горячку вмерло 48%.

Скільки наживили ся Жиди, що помагали кому слідує обкрадати простого москаля, для цікавості гляньмо на такі рахунки. Абрам Варшавський взяв ся доставити 19,000 підвод по 192 карбованців за одну; вона йому обійшлась найбільш у 136 карбованців; значить, високо поважаний дворянин Варшавський за один місяць не вдаривши пальцем об палець заробив 1.064,000 карб. а за сім місяців (на стільки писалась умова) до десяти мільонів. Здавалось би й погончикам був добрий заробіток (136 к.), та пан Варшавський постарав ся так зробити, що 19.000 хліборобів із південних губерній(українських) вернули до дому без худоби, грошей, одежі, голодними, вимолюючи Христа ради кусок хліба на дорогу. Навіть російське начальство побачило, що тут грабіж і заставило одеського помічника Варшавського видати погончикам грошей на дорогу із Одеси, куди їх провезли з милости із Цариграду, до близшої до дому стації по залізній дорозі. Ну, а худоба, а віз, а господарство, а згаяний час! про се російському урядови байдуже; йому треба було ви-

пхати їх із города, у селах їх нещастя будуть бачити тільки громадяне, що звикли терпіти. Від чогож так усе се вийшло? А просто: уряд дав наказ по громадах, щоб старшини громадські „содействовали“ найму підвод. А „содействіє“ се на нашій мові значить, щоб виганяли всіх, хто має худобу, а не заплатив іще податків. Із початку може карбованець і два погончик і взяв від Жида, а там далі: „пожди“, „хіба ти не знавш, хамів сину, що тепер війна, гроші дам, як вернем ся до дому“. Деж неосвіченому, що не знав ні читати, ні писати мужикови шукати правди? Хай піде скаржитись — та кому? А вернувши у Росію, де ти найдеш того Жида? Так лічи, що тільки на папері стояло за підводу 136 карб., на ділі-ж ма-буть за весь час війни вона не обійшлась і в 50 карб. голова в голову. А хочби погончик і справді найшов кому пожалуватись на Жида, то хіба той не вмів начислити кар? Писалось по газетах, що Варшавського, Горвіца і К-о, що харчували військо сплґснґлими сухарями і строїли кілька десятків тисяч війська, дадуть під суд. Тільки тепер досконале звісно, що у спілці з Варшавським, Горвіцом і К-о були великі князі, брати царя й сам фельдмаршал Микола Миколаевич. Дак

що вийде із сього суда? Запевне що харч був дуже добрий, а тільки салдати з дуру вмирали від кровавої дезинтерії.

Щож здобула Росія від Туреччини через сю війну? Болгаре роблять ся независимі, мають свого князя і військо; границя від Дунаю аж до Егейського моря; Сербія і Черногора заокруглюють границі; Боснія і Герцоговина здобувають автономію; Порта платить Росії всю страту за війну. Тільки Росії не вдало ся сим пожити ся. Європейські держави, особливе Англія, не хотіли й чути за такий договір. Вони зажадали ради всіх європейських держав (конгресу), і що на ньому присудять, те й буде; а ні, то війна знов.

Як Росії не стидно було пристати на таку річ, але мусіла, бо її паперові гроші упали на половину, нових нема, військо Микола Миколаєвич старший на половину перебив, а половину отроїв; до того-ж у краю почав ся голод. Крути не не верти Росія мусіла згодити ся на конгрес; він зібрав ся в місяці червні у Берліні.

Тут розсудили так: Болгарія робить ся князівством зі своїм князем і військом, але границя її до Балканських гір; ще й відси врзуєть ся шматок для Во-

лощини, бо Росія бере собі кусок Молдавії. Друга частина Болгарії, по той бік Балканів, має губернатора із християн і зоставть ся під Портою. Сербія і Чорногора здобувають шматочки землі; Боснія і Герцоговина одходять до Австрії.

Здавалось би на першій погляд, що конгрес нічого поганого й не зробив: турецькі Славяне відходять від Туреччини і вже більш не будуть у тій неволі, яку терпіли до сього часу. Воно то так, тільки не зовсім.

Перш усього болгарський народ виходить розділеним на дві половині. Кожна з них має свої осібні обставини, в яких муєти ме жити більш менш довгий час; через се дві половині болгарського народа одріжнять ся, не будуть похожі одна на другу. Се ще нічого. Тільки-ж треба взяти на увагу ті обставини, в які має попасти та і друга половина болгарського народа. Добалканські Болгаре, чи то Дунайські, будуть довгий час, коли не завше, під притиском Росії, що нарочно одняла у Волощини кусок Бесарабії, аби бути ближше до Болгар... Треба бути дуже чудним чоловіком, аби ждати від Росії тут иньших порядків, ніж в у самій Росії, і які вона показала за час війни. Навіть хоч би російський уряд захотів там за-

вести що иньше, то не найшлося би у Росії чиновників, що могли би те зробити; дати-ж Болгарам самим упорядкувати ся російський уряд не може, бо боїть ся революції (що вже він і показав за час війни), боїть ся, щоб молоді Болгаре, які всіми силами своєї душі люблять свій нарід і землю, не зробили чого небудь справді путящого, що нічим не нагадувало би турецьке пануванє. Між тим нічого похорого не може бажати російський уряд. Земля наприклад остаєть ся за власниками, Турками й Черкесами, які можуть її продати, кому хотять, або й сидіти на ній і робити. Останніми часами Турки та Черкеси, а найбільш потурчаки, чорбаджії, забрали у свої руки силою дуже великі куски землі — і вона останеть ся за ними. Від того у новій Болгарії почнеть ся те, що робить ся тепер у Волощині; простий народ, щоб не вмерти з голоду, продавати ме свою працю ні за що, за кусок хліба, яким не можна досить нахарчуватись і самому.

Що до осьвіти Болгарів, то Росія не забуде показати й тут свої зуби. Не даром же російські добровольці офіцери сьміяли ся над Сербами, що вони мають скупштину і якусь нам нікчемну волю друку. Болгарський князь буде робити все по

наказу Росії і не забуде повести діло так, щоб у Болгарії зменшило ся шкіл, бо вони доводять люд тільки до вільнодумства. Волї печати теж не буде, а то ще там почнуть і Росіяни печатати свої закордонні праці. В загалі вийде так, як у Сербії, тільки ще гірше. Шкіл зменшить ся, а вся наука буде тільки для того, щоб стати чиновником.

Все осе, запевне, зробить ся не в сьому році і не в найблизшому, а років через кілька; все поволи, щоб нікого не злякати і не здивувати. Російському урядови таке „освобожденіє“ робити не першина. Коли все отак не зробить ся, як ми кажемо, то в сьому російський уряд не буде винуватий, а будуть винні або Болгаре, коли скорим часом розпізнають вовка в овечій шкірі, або рух у самій Росії.

Забалканська Болгарія буде мати свого губернатора із християн, яким запевне буде Грек. У всякім разі весь сей край возьмуть у свсі руки Греки та погречені чорбаджії, котрі богатші й розумніщі (хитріщі і підлїщі) від Болгарів. Там зробить ся так, як захоче се панство, а кожному звісно, що пани не дуже дають за користь простого мужика. І тут мова болгарська не буде вільна, бо кож-

ному звісно, що Греки споконвіку дбають, як би всіх Болгарів перевести на Греків і в сьому ділі дуже звісні. До 1871 року у Болгарів майже ні одного попа не було Болгарина, ні одного вчителя у школі, хіба як небудь потайно. Таку-ж саму штуку не забарять ся Греки поновити знов, тільки тепер буде все так підстроєно, що буцїм Болгаре самі того хочуть.

Що все так має вийти, видно кожному безсторонному чоловікови, обзнайо-мленому з історією балканських народів і Росії.

Значить, болгарський народ переполовинений буде під двома непохожими оден на другий притисками. Богацтво його ні тут, ні там не зможе ширити ся; чи так чи інакше у господарстві вони попадуть у руки панів, що будуть або чужі до мови й звичаям, або свої та перевертні. Мова, ширене письменства і розвій народа на підставі своїй, болгарській, буде притиснутий дуже сильно, далеко сильнійше, ніж було до сього часу під Турками. Та вільність самоуправи, яку мали Болгаре мимо волі Турків, буде замінена урядовим начальством, що буде вчити їх самоуправи. Кождому видно, що Болгаре від такого „визволення“ нічим не покори-стують ся; одно тільки й є нове: попереду

їх грабили без закону, а тепер будуть із законом. А щоб стати людьми, мати можливість ширити довільно своє багатство, ширити свої чоловічі почування, Болгарам раніше або пізніше прийде́ть ся зробити повстанє, яке буде далеко трудніше і менш корисніше, ніж могло-б бути під Турками.

Ніхто не певен, що Болгаре не потратять багато сили на те тільки, щоб з'їднатись в одну державу, упорядковану по теперішньому, а після сього ще їм прийде́ть ся битись зі своїм урядом і панами, щоб сї не одбирали заробіток у чоловіка, а уряд щоб не помагав здирству. Запевне, що далеко було-б краще, коли-б Болгаре викинули з голови перше боротьбу за з'єднанє і почали прямо друге: боротьбу за рівноправність хозайську і громадську в купі з найближшими сусїдами: Сербами та Волохами. Тільки трудно сього ждати знаючи, як то легко чоловіка підвести і як воно корисне буде для того, хто підводить. Ми думаємо, що сам російський уряд, щоб одвернути погляди від домашніх справ, підбиватиме Болгарів на з'єднанє, против якого, по поглядам російського уряду, Цїсарщина та Англія. А то й без нього найдеть ся не мало щирих патріотів, для яких важніше царство у границях Симїона, ніж доля мужина

у ньому... З сього то погляду ми і вважаємо війну Росії ділом, що наробило Болгарам більше шкоди, ніж добра. Туреччина все одно довго стояти не могла-б, а між тим вільність освіти, до якої так щире прийнялись Болгаре від 1871 року, вивчила б уєїх Болгарів за кілька літ, розв'язала-б їм очі і Болгаре були би вільні і в одній державі без жадної помочи Росії. Вже не говорячи, що само повстанє дуже розширює погляди люду, воно дало-б можливість Болгарам упорядкувати ся самим, як хотять. Тепер же хто його зна, чи й буде коли небудь з'єднанє і самоупорядкованє Болгарів. Трудно ждати, щоб вони вийшли не поломаними з під такої опіки, як Росія і Греки... Все се ще питанє.

Доля Сербів від російської війни теж не багато поправить ся. Боснію і Герцоговину возьмуть цісарці; яку там хозяйську і громадську вони зроблять переміну, ще не звісно. Тільки й тут трудно ждати корінної переміни у добробуті Сербів. Цісарщина що зможе зробити, то тільки: завести по землі канцелярщину і увести своїх чиновників; зробить ся переміна у податках, не стане десятини і т.и., але земля як і перше зостанеть ся за аґами, панством, яке буде її наймати простим

Сербам і вживати з їх праці... Правда, що тепер Боснякам та Герцоговцям буде ліше, ніж було під Турками, за теж і теперка не так скоро настане корінна переміна у хазяйсько-громадським стані. Повстане самих Босняків та Герцоговинців із доброю помічю Сербів бодай зробило-б ту перемену, що земля була би віднята у агів і повернута у статки самих робітників. Колиж, як ми бачили, Сербія не була гідна зробити сього; Черногора і Сербія намірившись чужими руками загребти жар, утратили тепер усяку можливість коли небудь з'єднати Сербів в одну або дві самостійні сербські держави.

Як бачимо, із усеї війни Росії і Сербів із Турками вийшло все щось таке, що здасть ся, ліше було-б коли-б воно і не виходило. Далеко було-б краще, як би весь рух Славян балканських заждав на кілька років, тим більш, що й починати ся йому не було ніякої особливої причини. Герцоговинське і боснійське повстання почали ся не самі, а були підняті сербським і чорногорським урядом. Що з усього сього вийшло, ми вже бачили. Нема слів, щоб назвати сих безсердечних урядників, що заварили всю сю кашу, запропастили для своєї прихоти мільйони статків, погубили то війною, то голодом, то холодом, то

отрутою більш мільона людей і не зробили ніякої дійсної користі для тих, що остали у живих.

При теперішнім стані діл і письменности сімї убитих батьків, братів та синів іще не взнають, хто виною їх біди і смерти їх рідні, але історія не забуде імен Миколи I черногорського, Міляна Обреновича IV, царя Олександра, його брата Миколи Миколаєвича, помічника Горвіца і К-о і всіх славяно-себелюбців, і дасть їм пригідні названя за запропачене російського, болгарського і сербського люду у роках 1875 - 1878.

В ЛЮБЛЯНІ.

(З дорожних записок).

Бігаючи то сюди, то туди по полуденній стороні Цісарщини (Австрії), мені вї разу не приходилось зупиняти ся в Люблянї, чи як Німці кажуть: Ляйбах, хоча поуз неї проїздив кілька раз. Та мабуть і в 1877 р. не зупинив би ся я був у ній, коли би не пустий випадок.

Менї щось не сидїло ся в Трієсті і я хапав ся найскоріше з нього виїхати. Через те я попав на той поїзд, що їде не скоріше волів, а кіньми запевно тричі можна його обігнати. І зо мною таке вийшло, як то кажуть: „Хто спішить, той людей насьмішить“. Поїзд ішов наче не живий. Кондуктор, кавалер, у мій вагон нагнав силу народа, бо їхало кілька паночок, яким треба було сидїти вільніше, тому для них трьох був цілий вагон, а весь

народ із нього перейшов у той, в якому я сидів. Духота, — вікна навіть відчинені нічого не помагають; діти кричать; тїснота така, що деякі сидять на підлозі (се прості робітники — для них і так добре).

Поїзд вийшов із Трієсту над вечір. В Набрєзіно нам смеркло. Не то що заснути, а сидіти мирно не можна. У мене так розболїла голова, що я не видержав і коли перед ранком приїхали в Люблян, я вилїз. Білет був такий, що не тратив сили кілька день. Оттаким то побитом я попав у Люблян. Дїло мов було не спїшне і я мїг просидїти цїлу добу.

Першим дїлом я постановив собі не говорити по нїмецьки, а тїльки по хорватськи. Перед сим я читав книжки й часописи друковані в Люблянї й запримитив, що сербо-хорватська мова не так далека від хорутанської і, здавалось, можна розуміти ся. Але від свого наміру менї прийшлось відступити з першого слова. Швайцар гостинниці, в якій я мав останувитись, тїльки очі випулив, як я заговорив по хорватськи. Думаю: най і так, може він не тутешній.

Лїг було заснути, так не можна, — не спить ся. Я вмив ся і вийшов на вулицю. Була недїля. Народ валив то в церкву, то з кошиками на базар. Став я прислу-

хатись до мови, — нічого не розберу; то слово по німецьки, то якесь таке, що хто його й видумав, — зовсім мені не відоме. Пішов я пити каву і за-для сього вибрав дуже мізерну каварню, в яку опріч простого робітника, ніхто й не загляне. Маленька хатинка; два довгі столи й лавки замість стільців; вікно маленьке, трошечки піднімаєть ся над самою землею. Дві жінки, одягнені по городянськи про щось розмовляли; одна з кошиком збираєть ся йти. Я мовчки вклонив ся. — „Вам за шість?“ — спитала мене старша жінка по німецьки. Думаю собі: що воно таке за шість? але гроші невеликі... — За шість! кажу. Жінка вийшла в другу хату і миттю принесла мені полумисок кави з молоком і велику ложку. Поставивши перед мною, жінка впять почала розмовляти з другою, але не по німецьки, а на тій самій мові, яку я чув на улиці: слово по німецьки а друге хто його знає яке. Дещо розумію, а більш того, що ні.

— По якому се ви розмовляєте? — питаю їх по хорватськи. Старша обернула ся до мене: „По нашому. А ви Хорват?“ — запитала вона мене теж по хорватськи. Думаю собі, що кусок мена не відпаде, коли стану Хорватом. — Еге! кажу. — „Я зараз запримітила, що ви Хорват... —

Я була три роки в Загребі й там навчила ся говорити по хорватськи. — Так по якому, кажете, ви се розмовляли? — запитав я знов її. — „По нашому, по країнськи. А ви мабуть не давно тутка?“ — Ні, не давно. — „Тож то я зараз бачу, що не давно... Як я була в Загребі...“ Я увійшов їй у річ. — Чого-ж у вашій мові так багато німецьких слів? спитав я. — „Та хто його знає; так говоримо. От як я була в Загребі...“ Я кілька раз поривав ся її питати про дещо, та вона за кожним разом починала мені розказувати: як вона була в Загребі, як їй з першу було трудно розуміти хорватську річ, а опісля нічого, — навчилась, і навіть скоро. Прислухавши се оповідане кілька раз із ріжними додатками, й запримітивши, що сьогодні з нею більш ні про що не поговорити, — став я платити. Полумисок кави, в якому було найменше дві склянки, коштував усього 6 крейцарів. Опісля я бачив, що ціна тут на всяку їжу дуже низька.

Я пішов розглядати город і шукати „Славянську Матицю“, щоб роздивитись і купити деяких книжок. Любляна городок невеличкий. Гори обступают його з усіх боків, але долини по ріках Любляні й Саві розрізають їх у ріжні боки. Ріка

Любляна невеличка, протікає через самий город. Через неї перекинуто кілька мостів. На правім боці старий город. Хати гарні, вулиці широченькі ідуть по-під невисоку гору, на якій стоїть не то кріпость, не то тюрма. Я виліз і на верх по крутій стежці. Чим вище, хати меншають, — бідні, старі. На самій горі садочок гарненький, а далі за казармою чи тюрмою (те й друге разом) уже нема будинків.

Зійшовши з гори, я першого стрічного спитав: де „Матиця“? Се був парубчак, одягнений но панськи. Німецька річ його вразила і він спитав мене по крайнськи, на що мені „Матиці“. — Так, маю діло до председателя, — сказав я по хорватськи. — „Ви мабуть Хорват?“ — спитав він мене. — Ні, — кажу. — „Е, знаю — ви Чех?!“ — Та ні бо, й не Чех. Хлопець випулив на мене очи. — „Та хто-ж ви такі?“ — Дай, думаю, здивую: — Я Рус! — „Ви Рус, із Росії?“ — Еге! кажу. Хлопець не знав, що йому робити. Зняв шапку, схопив мене за руку й давай трясти. „О жівію, жівію Рус!“ Пройшло кілька хвилин, а хлопець усе мене тряс за руку, перестав уже говорити „жівію“, а тільки дивив ся на мене такими очима що мені аж ніяко стало... — Так де-ж „Матиця“? — спитав я його знов, що-б

кінчити сю безрічну мову. — „А, Матиця?!“ — очнув ся Країнець — „ось бачите церков, так от туди на право, там від рога третя хата“. Я думав, що Країнець уже мене пустить, та ні, він усе мене держав за руку і я на силу її випручив, роблячи се по легеньки, щоб не вразити його. Повертаючи за ріг я обернувся, — Країнець іще стояв і кланяв ся мені.

У Матиці я думав розпитати про таємні діла і як Країнці борються ся з Німцями. Але мій замір пропав даремне: в „Матиці“ не було нікого. Зайшовши в книгарню я купив остатню „Літопись“ і з пересердя думав було вже йти обідати, бо й книгар нічого мені не міг сказати.

На дворі було жарко. На тому боці города я вийшов на майдан, висажений липами; — старі, гіллясті липи робили прохолоду. По боках стежки були лавки. Я сів на лавку і почав придавлювати ся народови, що гуляв по майдані ради празника. Було за полудень і прохожих меньшало, бо спека проходила і в холодок. Я вже збирав ся йти на обід, коли се до мене на лавку підсіли два парубчаки, одягнені гарно, по панськи.

— „Можна глянути в книжку?“ — запитав по німецьки той з них, що сидів поруч мене, беручи книжку в руки. —

Можна! — одмовляю теж по німецьки. Хлопці почали жадно роздивляти книжку і заговорили між собою по своїому, по країнськи. — „По якому се писано?“ запитав мене оден по німецьки. — По країнськи! одмовляю я, дивуючись, що вони говорять по країнськи, а не розуміють свої книжки. — „А ви говорите по країнськи?“ запитали мене оба, почувши мою відповідь. — По країнськи я не говорю, а говорю по сербськи, що все одно, що й по хорватськи. — „Я сам Хорват!“ сказав на те один із парубчаків. І ми заговорили по хорватськи.

— Як же ви не розумієте сеї книжки, коли самі говорите по країнськи? — спитав я.

— „Та се не по країнськи писано!“ промовив другий, що до сього часу дивив ся в книжку. Я думав було, що він тільки прикидаєть ся Країнцем, а на ділі він другої породи, і через те я повинув говорити за книжку.

Хлопці, що говорили зі мною, були майстерські челядники; один швець, другий кравець. Вони запитали й мене, хто я такий; я відповів, що з Московщини. Челядники наче гроші найшли на дорозі — так зраділи. Кравець (Хорват) не знав як виявити свою радість: то тиснув мені

руку, то вставав та ходив, а опісля знов сїдав; на послїдок виняв із кишенї якусь закаменїлу черепашку і подарував менї на спомин.

— „Знаєте що? Ходїть із нами в наш „Ферайв“ (товариство ремісничє)! Всї будуть дуже раді, коли вас побачуть. У Люблянї ніколи не було ще Руса!“

Я казав, що сього не цураюсь, але попереду треба пообїдати. Мене повели у якусь гостинницю, в яку збирались самі Країнці. Товариші зараз сказали дївчинї, що прислугувала там, що я Рус і хочу обїдати. Ся наче здурїла. Замість того, щоб дати менї їсти, побїгла кудись, і принесла квіток і почала просити, щоб я не гнївав ся, а от, коли я буду такий ласкавий і зайду до них вечеряти, то вона менї дасть таких, що аж-аж. Я обїцяв прийти. Прислуга скільки її було в гостинницї, вся повибїгала на мене дивитись: кожний очевидно що небудь питав. Мої товариші, челядники, брались одповідати за мене, щоби мене не надто турбували. Але я від такої привїтливости так розмягчав, що кинув їсти і почав балакати. Питаня все більш вертїлись біля війни і того, що має бути з Росїєю й Цїсарщиною. Я одмовляв, що знав.

Не дай Боже, щоб Цесарщина пішла помагати Туркам. У нас вся надія на Руса, — говорили всі. — Коли він у тій війні не виграє, то ми всі пропадемо!

— Чого так? — питає я здивувавшись.

— Та як же! Нас тут Німці зайдуть. Ми тільки й маємо надію на Руса, що він нам допоможе.

— Чим же він вам може допомогти?

— питає я не знаючи, чого їм хочеться.

— Та всім. У нас мова наша пропадає, всі німечаться.

— Як же вам помагати-ме Рус у цьому ділі?

— Та, він уже сам знає, як. Коли-б війна ся скоріше та щасливіше скінчила ся. Він уже знати-ме, як нам допомогти!...

Скільки я не старався дознати ся, яким то способом Рус помагати-ме їм, і хто такий Рус: чи цар, чи громада російська, — а таки не міг нічого дознатись. Правду сказати, мені вже й осточортіло було розмавляти про одну і ту річ та ще з такими людьми, що ніяк не добереш ся, чого їм хочеться, — от я дуже був радий, коли мої товариші сказали, що пора йти в Ф е р а й н.

Він стояв у другому кутку города. Ми, ввійшли у підворіття й завернули на право. Ферайн містив ся в нижньому по-

версі великого дому. Хата доволі просторна з двома вікнами, що виходили на глуху вулицю. В хаті при одній стіні стояла шафа з книжками, на другій стіні були порозвішувані карти землі. Між вікнами по середині висів портрет Ляссаля, низше його портрети робітників, зняті фотографом у товаристві, а зверху, повище вікон висіла картина: дві руки держать молот, а в горі надпись: „Delavci zedenimos“. Під стінами стояли довгі столи і біля них плетені стільці. Збір уже кінчався, як ми прийшли. Дочитувалось письмо одного товариша, що поїхав у Трієст. Усе товариство мене щиро привитало. Але тут мало було розмови про війну, а ще менше убивання за Росією. Здавалося, для сих людей все одно, чи в Росія, чи її нема. Я сьому був дуже радий, бо хоч можна було їх розпитати про тутешні діла. З сеї громади виділяв ся оден чоловік, уже не молодий. — Івіч. Він добре говорив по сербськи і я з ним найбільше балакав.

Товариство люблянське мало своєю метою помагати розвоєви розуму, моральности і чоловічої сили. В спілку міг увійти кожний челядник, що платив у місяць 15 крейцарів. Хазяїни робітників (майстри) не могли стати спільниками, вони

могли бути тільки споможними членами, платити 5 зр. в рік і слухати, що говорять на радї, говорити їм забороняло ся. Коли який товариш був у великій нужді, товариство підпомагало його грошем, але давало „мало“ — як казав мені Ївіч. — Чом же й не багато? — спитав я. „До сього ми ще не дійшли!“ відповів він, хитро усміхаючись. Товариство мало свою бібліотеку, приймало кілька часописей, а між ними й тижневник німецьких робітників, „Neue Welt“.

— Що се у вас за портрет? — спитав я декотрих, вказуючи на Ляссалю. Мені в оден голос сказали, що се він і для чого тут висить. Декотрі й читали його написи.

Заговоривши про се, кілька чоловіка запитало мене: де тепер Чернишевський і що він робить?

— А ви від кого чули за Чернишевського? — спитав я, дивуючись їх питаню.

— Ви думаєте, що ми вже нічого таки й не знаємо? — сказав Ївіч. — Ми може знаємо й про таке, про що ви може й не чули. На приклад, ви не знаєте, що й у вас, у Росії, є такі товариства, як наше.

— Ба знаю. Тільки там товариства не такі, як ваше, — там є „артелі“.

— Знаємо ми про се. Тільки кажу вам, що у вас є товариства й опріч артелів; — іще кращі як наше.

До мене знов причіпили ся, щоб я розказував про Чернишевського. Я розказав, що чув і знав. Всі слухали доглядно. Мене так підбивало спитати, чи знають вони що про Аксакова й иньших Москвославнофілів. І таки не витерпів — спитав. І от комедія: Перших людей в Славянщині побачив, що не тільки не чули про Аксакова і К-о, але навіть і радости не виявили, як я їм розказав, чого вони хочуть.

Ми вийшли з „ферайна“ і пішли гуляти на гору до тюрми. Лазили там на башту, дивились, сиділи, а більш розмовляли. Багато товариства розійшлося і нас остало чоловіка двадцять. Ївіч із початку розмови зі мною все якось не договорювався до краю. Видно було, що все й про все боїть ся говорити. Опісля, як розбалакались, він став ясніше говорити. На башті я між иньшим запитав: як воно виходить так, що Країнці не розуміють книжок по своїй мові?

— Бачте, яка тут штука, — сказав мені Ївіч. — В країнській простій мові

в багато німецьких слів, до яких представлений тільки свій кінець. Се не добре. І наші письменники тепер добре роблять, що перечищують слова і роблять такими, які повинні бути.

— Ніби то, видумують свої слова?

— А що робити, коли так треба. Не писати так, як говорять, коли говорять невірно.

— Добре. Але хто-ж читає книжки на їх перечащеній мові, коли її не розуміють? — І я нарочне запитав одного з них, що читали Ляссала: чи він розумів книжки, видані „Матицею“.

— Я їх не читаю.

— Чому?

— Та пробував було, коли не розумію мови.

— То на щож їх і писати на такій мові, якої ви не розумієте? Ви іще чоловік, видно, звиклий до книжки, — і не розумієте, а що вже казати про тих, що менше читають?

— Про се нічого казати. Але таки наші добре роблять, що так пишуть, — бо інакше Німці заволодують нами зовсім.

Скільки я не старався показати їм, що таким робом онімецьчене буде йти ще скоріще, бо книжок майже ніхто не читає,

— вони все стояли на своїому; тільки оден Івіч, наче-б то схилив ся на мій бік.

— Та от, ліпше всього, — сказав я — скільки у вашому товаристві книжок у бібліотеці?

— Біля двох сотень — відповів Івіч.

— І скільки німецьких, а скільки ваших, країнських?

— Можна сказати, що країнської нема ні одної, — все німецькі.

— А говорите між собою теж усе по німецьки?

— А вже-ж.

В оборону книжної мови мені вже ніхто не міг сказати нічого. Воно й справді було чудне. В товаристві винявши одного всі були то Країнці, то Хорвати (сих було чоловіка три), між тим завше говорили вони між собою по німецьки. Видно було, що по країнськи їм говорити трудно. Я нарочне просив їх говорити при мені по своїому, щоб привчити ухо до їх говору, але вони все збивались на німецьку мову, а два з них мені просто сказали, що говорити по своїому дальш не можуть. Розуміти, що Хорутанин (чи як він себе зве: Країнець) говорить, тим труднійше, що він проковтує цілі склади. Написане, те що він говорить, можна ще сяк-так розуміти тому, що знає сербсько-хорватську мову, але

до бесіди треба дуже прислухувати ся, тай то иноді не второпаш. Під кінець сього дня я вже трохи звик до їх способу бесіди і більшу половину того, що вони говорили, розумів.

Мене дивувала умілість челядників говорити про всяку свою річ докладно й розумно. Про писанє книжок мабуть вони мало думали й через те сперечались зі мною і відстоювали очевидну неправду. В своїх же ділах вони все розуміли добре і не були новиками.

— У нас тепер діло з заробітками стоїть добре, — говорив мені Івіч. — Попереду ми приймали від хазяїна багато менше того, що беремо тепер. Бувало як ми кажемо, щоб нам хазяїн підбільшив плату, то він сперечав ся, одговорював, що не може платити більше. Ну, не може, — а через кілька років, гляди, буде собі хату на кілька поверхів! І не диво. Він за підшитє чобіт брав 4 зр., а челядникови давав 2 зр., — друга половина оставалась йому за те, що називаєть ся хазяїном! Розмірковували ми собі добре сю річ і зговорили ся всі: заздальгідь іще перед сьвятами одкладати гроші, а як назбираєть ся багато роботи, зажадати висшої плати. Надійшли сьвята, ми обрахувались із хазяїнами і сказали, що ми

дуже покривджені і не можемо так дешево робити. Хазяїн нічого, не сперечається, — кождий думав перенимати собі челядника від другого хазяїна. Ог і кличе він нашого спільника: „Приходь“, каже до мене робити“. — „Добре“, одмовляє той, „чому ні!“ „Тільки“, каже, „дай мені висшу плату“. Хазяїн не дає, — надіється ще другого дістати, дешевшого. Так куди! не сунеться, — все одна ціна. Бачить хазяїн, що тут не церелівки: всі хочуть підвишки, а робота стоїть, присилувати робити ніхто нас не може, дає нам ціну яку ми поставили. Але ми не дурні, — зараз списали таксу й кажемо: підем робити по тій ціні, коли підпишете таксу. Ім нічого не оставалось, як тільки підписати. І тепер ми робим по тій ціні, яка нам потрібна.

Не тільки ївіч, а й иньші мені розказували, як і що вони роблять. Мені тільки приходилось дивувати ся, як вони до всього того дійшли.

Після вечері, за якою ми просиділи до 11 години, пішли ми в пивоварню аж на краю города. Велика саяла була повна народу. Ми нашли тільки оден вільний столик, за яким і помістились. Здавало ся, що всі тут були між собою знайомі; розмовляли оден із одного кінця.

салі, другий з другого. З за одного стола вийшло кілька чоловіка, стали на салі й проспівали „Напреј застава славе“ (наперед хоругов слави), опісля „Бівалі Чехове“. Інші їм плескали, хвалили. По всій салі розійшлась чутка, що тут в Рус, і до мене підійшло кілька тутешних робітників діла „поновлення народности“ і заговорили про війну, про Росію. Літерати всю свою надію покладали на Росію.

— Та на кого ви там надієтесь: чи на царя, чи громаду й яку, чи на Аксакова з К-о, чи на кого иньшого?— питав я. А вони мені все твердили, що вони надіють ся на Росію і що вона допомогла би їх ділови поновлення народности. Я пригадую їм майський (1876) указ царя російського, котрим заборонена наша, українська мова в Росії. — Таке, кажу було би і в вашою народностею! Замість чого другого літерати сказали мені, що такого указу ніколи не було тай бути не може. Звернув я розмову на їх письменність. Куди тобі! — бач, конечно так треба, — треба приближувати язик до всеславянського, а то всі понімчать ся. Я для приміру вказав на робітників, що читають німецькі книжки, а свої ні одної, тим більше, що й нема на країнському нічого

путнього й цікавого хоч трохи розумному чоловікови. Моя мова їм дуже не впадала і всі вони не попрощавшись навіть зі мною, розійшлися. А я з челядниками розстав ся вже перед сьвітом й не спавши поїхав у Загреб.

З М І С Т:

	стор.
Від редакції	I—IV
Чорногорці в Герцоговині	3
I. В Чорногорі	7
II. „Белове корито“	21
III. Піц Міня	29
IV. По дорозі до Пека Павловича	48
Війна Славян із Турками. (1875—1878 р. р.)	
I. Повстанє у Герцоговині	75
II. Повстанє у Боснії і Болгарії	114
III. Війна Сербів та Чорногорців	132
IV. Війна Росії	147
В Люблянi. (З дорожних записок)	181

О п о в і с т к а.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отєї книжки :

В першій серії :

	Ціна в короновій вал.	
1. С. Ковалів. Дезертир і інші оповідання	1·60	К.
2. Іван Франко. Поеми	1·60	„
3. О. Кобилянська. Покора і інші оповідання	1·40	„
4. Гю де Мопсан. Дика пані і інші оповідання	1·30	„
5. І. Франко. Полуїка і ин. борисл. оповідання	1·40	„
6. Н. Кобринська. Дух часу і інші оповідання	1·60	„
7. Бнут Гамсун. Голод, роман	2·20	„
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії	1·60	„
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опов.	1·60	„
10. Уїлліам Шекспір. Гамлет, принц данський	1·80	„
11. Генрик Понтоннідан. Із хат. Оповідання	1·40	„
12. Богдан Лепкий. З житя. Оповідання	1·20	„
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель	1·60	„
14. М. Коцюбинський. В путях шайтана. Оповід.	1·60	„
15. У. Шекспір. Приборкана гоструха	1·40	„
16. Панас Мирний. Лихі люди	1·40	„
17. В. Короленко. Судний день	1·20	„
18. У. Шекспір. Макбет	1·60	„
19. К. Гуцков. Уривль Акоста	1·40	„
20. У. Шекспір. Коріолян	1·80	„
21. М. Яцків. В царстві сатани	1·60	„
22. Панас Мирний. Морозенко	0·90	„
23. Лесь Мартович. Нечитальник	1·60	„
24. М. Коцюбинський. По людському,	2·00	„
25. В. Оркан. Скапаній сьвіт, драма	1·00	„
26. Василь Стефаник. Дорога, новелі	1·60	„
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	1·60	„
28. Л. Толстой. Відродженя, (3 томи)	3·60	„
29. К. Гавлічек-Боровський. Вибір поезий	1·60	„
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина	1·80	„

31. І. Франко. Коваль Бассім	1·60	К.
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1·80	"
33. Е. Тимченко. Калевала.	3·00	"
34. О. Катренко. Пян Природа і ин. оповідання	1·40	"
35. У. Шекспір. Багато галасу з нечевля	1·60	"
36. Іван Франко. Сім казок, новелі	1·40	"
37. Сидір Воробкевич. Над Прутом, поезії	1·60	"
38. Уїлліям Шекспір. Ромео і Джульєта.	1·80	"
39. К. Сроковський. Оповідання	1·40	"
40. А. Криський. Пальмове гілля, (3·00)	2·00	"
41. О. Кониський. Молодий вік Макс. Одинця	2·00	"
42. Гю де Мопасан. Горля і иньші оповідання	1·30	"
43. В. Кравченко. Буденне житє. Оповідання	2·00	"
44. Уїлліям Шекспір. Король Лір	1·80	"
45. Д. Лукіянович. За Кадильну, повість	3·00	"
46. Г. Гайне. Подорож на Гарц	1·20	"
47. І. Франко. Захар Беркут (брош. 1·20) К. опр.	1·60	"
48. У. Шекспір. Міра за міру.	1·40	"
49. М. Боцюбинський. Поєдинок і ин. опов.	2·00	"
50. О. Стороженко. Марко проклятий, поема	1·40	"
51. С. Ковалів Риболови.	2·00	"
52. Марко Вовчок. Народні оповідання. т. I. (1·60)	2·00	"
53. П. Мирний. Серед степів. Оповідання	3·00	"
54. Е. Ярошинська. Перекинъчики	2·60	"
55. В. Винниченко. Повісти й оповід.	3·00	"
56. Л. Мартович. Хитрий Панько	1·50	"
57. В. Вересаєв. Записки лікаря	3·00	"
58. М. Вовчок Народні оповідання Т. II. (1·60)	2·00	"
59. М. Горький. Мальва і инші опов.	2·50	"
60. М. Дерлиця. Композитор і инші опов.	2·00	"
61. Ю. Заср. Легенди.	2·40	"
62. А. Чехов. Змора і инь. опов.	2·40	"
63. Н. Кобринська. Явєя і Катрусєя та инь. опов.	1·80	"
64. Д. Лукіянович. Від кривди, повість	2·00	"
65. А. Чайковский. Оповідання.	2·00	"
66. Марко Вовчок. Народні оповідання т. III.	3·80	"
67—68. І. Левицький. Хмари.	4·80	"
69—70. Е. Золя. Жерміналь	6·00	"
71. О. Маковей. Оповідання	3·00	"

72. І. Франко. На лоні природи.	3-60	К.
73. Кароль Кавцкі. Народність і її початки (0 60)	1-00	"
74. Фр. Енгельс. Людвік Фаєрбах. (0 50)	0-90	"
75. Фр. Енгельс. Початки родини. (1-50)	1-90	"
76. Ш. Сеньобб. Австрія в ХІХ століттю (0-80)	1-20	"
77. В. Будзиновський. Хлопська посілість (2-00)	2-40	"
78. К. Флямарион. Про небо (2-00)	2-40	"
79. М. Драгоманів. Переписка (вичерпано)	1-80	"
80. С. Степняк. Підземна Росія (3 00)	3-40	"
81. Адріан. Аграрний процес у Добростанах (1-00)	1-40	"
82. Г. Тен. Філософія штуки (1-00)	1-40	"
83. Дж. Інгрем. Історія політ. економії	4-00	"
84. Е. Феррієр. Дарвінізм. (1-30)	1-70	"
85. Й. Конрад. Національна економія	2-30	"
86. В. Стефанік. Моє слово, оповідання	4-00	"

Приготовляють ся до друку або друкують ся:

І. Франко, Воа Constrictor; Шіпер, Історія Жидів; Б. Лепкий, Оповідання; М. Коцюбинський, У грішний сьвіт, оповідання; В. Винниченко, Оповідання; Стороженко, Історія середновіч. літератур; Рамбо, Історія французької революції; Карєєв, Філософія історії; Вундт, Проблеми філософії.

Книжки під чч. 73—84 друковані в давній другій серії (Науковій Бібліотеці). Цифри в скобках подані за брошуровані примірники.

У другій серії „Літературно-Науковій Бібліотеці“ вийшли :

Ціна в коронівій вал.

1. М. Грушевський. Б. Хмельницький	0.20	К.
2. Курцій Руф. Фільотас	0-20	"
3. В. Наумович. Величина звіздяного сьвіта.	0-15	"
4. Панає Мирний. Лови	0-06	"
5. І. Пулюй. Непропаца сила	0-20	"
6. М. Грушевський. Бех-Аль-Джугур.	0-10	"
7. І. Раковський. Вік нашої землі.	0-10	"
8. А. Чехов. Каштанка	0-15	"
9. М. Драгоманів. Мик. Ів. Костомарів	0-15	"

10. Е. Золя. Напад на млин	0·20
11. І. Пулюй. Нові і перемінні звізди	0·15
12. Г. Квітка. Маруся	0·50
13. М. Левицький. Умова для селян. спілок	0·20
14. П. Куліш. Орися	0·06
15. М. Кистяковська. Іван Гус	0·20
16. О. Стороженко. Оповідання. I	0·20
17. В. Барвінський. Досліди в поля статистики	0·20
18. В. Короленко. Ліс шумить	0·20
19. І. Франко. Шевченко в польській рев. легенді	0·40
20. В. Гіґо. Кльод Іе	0·25
21. Е. Еґан. Руські селяни на Угорщині	0·25
22. П. Мирний. Лихий попутав	0·40
23. А. Д. Уайт. Розвій географічних поглядів.	0·30
24. Ів. Франко. Украдене щастя	0·50
25. С. Брёмов. Національне питання в Норвегії	0·30
26. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (1 пісня)	0·30
27. М. Драґоманів. Два учителі	0·40
28. Е. Золя. Повінь	0·30
29. С. Томашівський. Київська козаччина 1855 р.	0·10
30. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (2 пісня)	0·35
31. Т. Масарик. Ідеали гуманности	0·35
32. Люк'ян. Юпітер у клопотах	0·30
33. М. Костомарів. Письмо до ред. „Колокола“	0·20
34. М. Гоголь. Вій...	0·40
35. І. Раковський. Вулкани	0·20
36. Г. Фльобер. Іродіяда	0·30
37. О. Терлецький. Москвофіли й народовці	0·30
38—39. І. Тургенєв. Ася	0·40
40. Л. Боровиковський. Маруся	0·25
41—42. Данте Аліґері. Пекло, пісня I—X	0·40
43—45. В. Олехнович. Раси Європи	0·70
46—48. Л. Толстой. Крайцерова соната	0·90
49—50. О. Бодянський. Українські казки	0·50
51. Е. Золя. Смерть Олівіе Бекайля	0·25
52. А. Уайт. Розвій астроном. поглядів	0·45
53. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (3 пісня)	0·25
54. А. Міцкевич. Лист до гал. приятелів	0·45
55—56. Л. Толстой. Смерть Івана Іліча	0·55

57. В. Брайтенбах. Біологія в XIX в	0-25	К.
58—59. М. Іоркий. На дні жита	0-70	„
60—61. М. Верн. Біблія	0-40	„
62—63. Г. Кляйст. Маркіза О	0-40	„
64. М. Карсєв. Філософія історії	0-25	„
65—67. Ф. Достоевський. Грач	1-50	„
68. Ш. Сеньобб. Міжнародні революційні партії	0-40	„
69—71. І. Турґєнєв. Весняні води	1-30	„
72. А. Д. Уайт. Розвій поглядів на лихву	0-30	„
73—74. П. Куліш. Українські оповідання	0-90	„
75. Ф. Ляссаль. Про суть конституції	0-30	„
76—77. А. Шаміссо. Петро Шлеміль	0-70	„
78. М. Драгоманів. Літ.-сусп. партії в Галичині	0-40	„
79. Д. Мордовець. Оповідання	0-60	„
80. О. Кониський. Листи про Ірландію	0-45	„
81—82. І. Левицький. Гуморески	0-75	„
83. Ю. Візнер. Житє рослин у морі	0-15	„
84—85. П. Ніщинський. Гомерова Іліада, IV—VI	0-80	„
86. В. Антонович. Поль.-українські відносини	0-40	„
87. І. Турґєнєв. Муму	0-30	„
88—90. А. Кримський. Мусулманство і його будучність	1-70	„
91—92. О. Стороженко. Оповідання. II	1-10	„
93. А. Д. Уайт. Розмови з Л. Толстим	0-30	„
94—96. Ф. Купер. Звіробийник	1-00	„
97—98. Ф. Вайсмаєр. Про туберкульову	0-90	„
99—100. О. Стороженко. Оповідання III	0-85	„
101. Л. Толстой. Схаменіть ся	0-20	„
102—103. В. Гаршин. З війська. Оповідання	0-80	„
104—105. Л. Фер. Будда і Буддизм	0-80	„
106—107. С. Круть. Записки з рос.-тур. війни	1-10	„
108. М. Кос. Про полові справи (друкуєть ся)		„

Приготовляють ся до друку: П. Вінтерніц, Що знаємо про Індотерманів; Куліш, Листи з хутора; Верн, Про євангеле; Тев, Нариси; Бєсїди про часи козацькі; В. Антонович, Про чари; Фрас, Нарис теології; Толстой, Севастопольські оповідання.

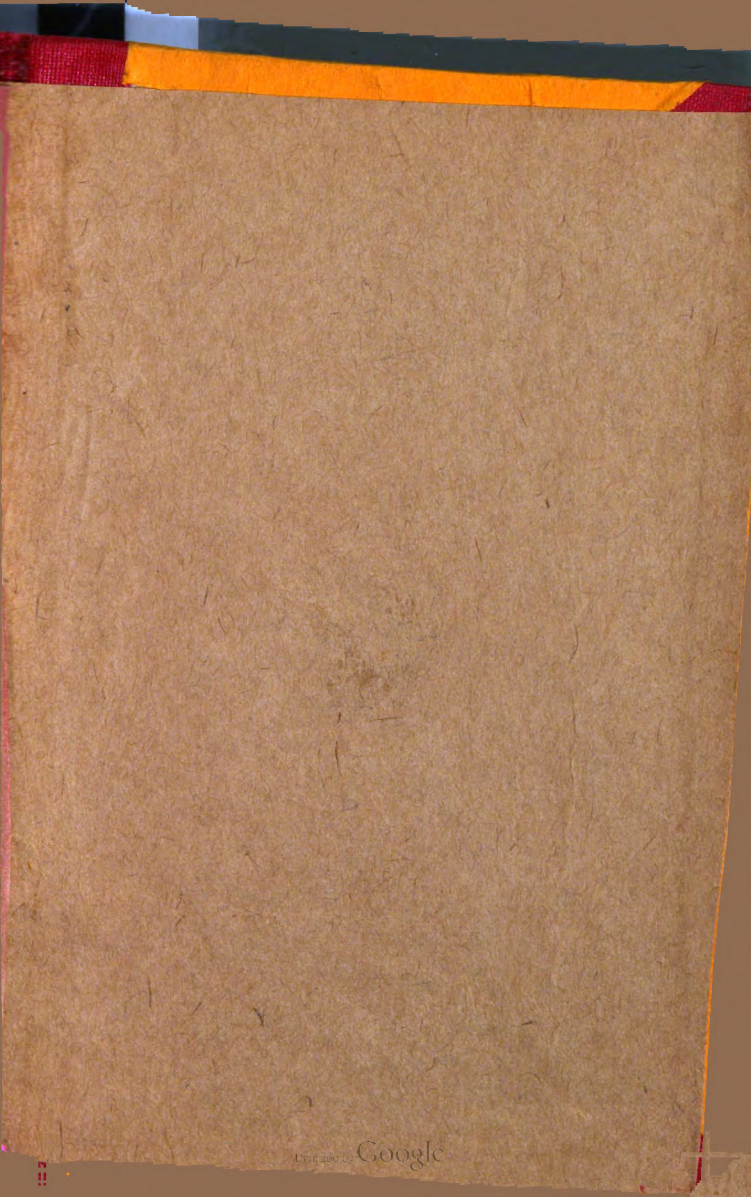
Можна набувати теж повість М. Яцкова : **Огні го-
рять** — по 2·50 кор.

АБОРДИ, антологія української поезії від
смерти Шевченка до найновіших часів під ред. д-ра
Ів. Франка, з ілюстраціями Ю. Панкевича, люксусове
видаве, по ціні 6, 7.50, 8, 8·50 і 10 кор.

Хто купує за готівку книжок на суму 50—100
кор. дістає 20⁰/₀ опушту; від 100 кор. у гору
дістає 25⁰/₀ опушту.

Адреса: Львів, ул. Чарнецького ч. 26.

Ціна 1 Кор. 10 сот.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

914.97 K947Z

C001

Zapysky ukraïntsïiaï z pobutu mizhï pol

3 0112 093901350